

Friedrich Naumann
STIFTUNG

FÜR DIE FREIHEIT

СЕРЕДНІЙ КЛАС В УКРАЇНІ: КРИТЕРІЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

ПОЗИЦІЇ ЕКСПЕРТІВ,
УЯВЛЕННЯ І САМОВИЗНАЧЕННЯ ГРОМАДЯН

Government
of Canada

Gouvernement
du Canada

Проект виконано Центром Разумкова. Пілотне тематичне соціологічне опитування та дискусії у фокус-групах здійснені за фінансової підтримки Уряду Канади, наданої через Департамент закордонних справ, торгівлі та розвитку (*DFATD*). Для виходу друком цього видання фінансову підтримку також надано Представництвом Фонду Фрідріха Науманна в Україні.

Київ – 2014

Керівник проекту – Людмила Шангіна

Редактор – Алла Чернова

Дизайн і макет – Олександр Шаптала

Це видання є своєрідним звітом про результати виконання першого етапу проекту “Середній клас в Україні: життєві цінності, готовність до асоціації і просування демократичних стандартів”, що реалізується Центром Разумкова за фінансового сприяння Уряду Канади, наданої через Департамент закордонних справ, торгівлі та розвитку (*DFATD*).

У виданні містяться тексти виступів учасників фахової дискусії (Київ, 19 червня 2014р.), у яких пропонуються різні точки зору на критерії та методи визначення “середнього класу” в Україні. Крім цього, у виданні представлені окремі матеріали дискусій в шести фокус-групах, проведених у Києві, Львові, Одесі, Харкові, а також результати пілотного соціологічного дослідження (19-24 липня 2014р.).

Це чергове видання серії “Бібліотека Центру Разумкова” буде корисним насамперед для соціологів, політологів, експертів і журналістів, а також для тих, хто цікавиться питаннями становлення середнього класу як соціальної основи громадянського суспільства в Україні.

У випадку використання матеріалів просимо посилатися на видання.

Думки, висловлені у виступах, є позиціями авторів і не обов’язково збігаються з позиціями Центру Разумкова.

Адреса Центру Разумкова: 01015, Київ, вул. Лаврська, 16, 2 поверх
Тел.: (044) 201-11-98
Факс.: (044) 201-11-99
Веб-сторінка: www.razumkov.org.ua

ISBN 978-966-2050-04-2

© Центр Разумкова, 2014
© Видавництво «Заповіт», 2014

З М І С Т

ВСТУПНІ СЛОВА

Міріам КОСМЕЛЬ, Керівник проектів в Україні та Білорусі Представництва Фонду Фрідріха Науманна	4
Анатолій РАЧОК, Генеральний директор Центру Разумкова	5

ПРОБЛЕМИ КРИТЕРІЇВ ІДЕНТИФІКАЦІЇ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

(Фахова дискусія).....	7
Визначаючи поняття середнього класу, слід простежити історію його виникнення Володимир СІДЕНКО.....	7
До вимірювання середнього класу більш придатними є суб'єктивні чи суб'єктивно-об'єктивні показники Володимир ПАНИОТТО	9
Средний класс – понятие скорее метафорическое Сергій МАКЕЄВ	13
К исследованию среднего класса целесообразно применять не только количественные, но и качественные методы Ольга БАЛАКІРЄВА	17
К исследованию среднего класса стоит применить индексы консенсусной депривации Людмила ЧЕРЕНЬКО	20
Необходимо соотнести представления граждан о среднем классе с его теоретическими концептами Юлія СЕРЕДА	21
При изучении постсоветских обществ целесообразно применять шкалу, содержащую позицию “рабочий класс” Світлана БАБЕНКО	21
Выбор индикаторов для изучения сложных явлений и процессов зависит от целей исследования Володимир САРІОГЛО	24
Разные подходы могут давать близкие по валидности и надежности результаты Іван ТІТАР	26

УКРАЇНСЬКИЙ СЕРЕДНІЙ КЛАС ОЧИМА ЙОГО ПРЕДСТАВНИКІВ: КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ І САМОВИЗНАЧЕННЯ

(Дискусії у фокус-групах).....	27
Поширеність та актуальність поняття середнього класу	28
Поняття “середній клас в Україні”: асоціації.....	31
Поняття “середній клас в Україні”: пояснення гіпотетичному співрозмовнику	34
Український середній клас: критерії (мотиви) самовизначення.....	39

СЕРЕДНІЙ КЛАС: КРИТЕРІЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

(Пілотне соціологічне дослідження).....	45
---	----

Міріам КОСМЕЛЬ,
Керівник проектів
в Україні та Білорусі
Представництва Фонду
Фрідріха Науманна

У світлі значних соціальних і політичних змін після листопада 2013р., “середній клас”, схоже, став однією з улюблених тем українських політиків і коментаторів. Утім, його роль у розвитку політичних і економічних процесів країни обговорювалась і раніше.

Перш ніж оцінювати важливість соціальної групи, ми маємо дізнатися, які люди її складають. Тому Фонд Фрідріха Науманна за Свободу підтримує цей докладний аналіз українського середнього класу, що його здійснює Центр Разумкова.

Ця дослідницька робота є дуже цікавою і важливою, оскільки вона стане підґрунтям для обговорення політичної ролі середнього класу в Україні. Середній клас часто розглядається як опора для демократичних стандартів, як незалежна група громадян, які захищають ліберальну демократію, зменшуючи фракційну боротьбу та сприяючи реалізації політики в інтересах усіх верств населення. Після Євромайдану, який був широко підтриманий малим і середнім бізнесом, новостворені партії стверджують, що фінансування, яке надходить від малих і середніх підприємств, є життєздатною альтернативою ймовірній залежності партій від олігархів.

Дискурс, що пов’язує соціальну стратифікацію з різними формами врядування, започатковано ще в часи Стародавньої Греції і “Політики” Арістотеля, де середній клас, вільний від амбіцій багатих і дріб’язковості бідних, описаний як природна ланка, що гарантує політичну єдність. Утім, сильний середній клас не сприяє автоматично кращому врядуванню та не є надійним захистом від корупції і непотизму. Там, де певні групи у владі чи адміністрації мають необмежений доступ до ресурсів чи покладаються на можливості держави перерозподіляти, група людей, що належать до середнього класу, не може бути незалежною, і тому не сприяє ліберальній демократії.

Такі думки можна знайти в “Конституції свободи” Ф.Гайєка, який пише, що демократія – це хороший механізм, якщо він не дає можливості іншим групам захопити систему та використовувати її для досягнення власних цілей шляхом примусу: “Концепція, що уряд повинен керуватися думкою більшості, має сенс лише якщо ця думка не залежить від уряду. Ідеал демократії ґрунтується на переконанні, що бачення, яке буде спрямовувати уряд, виникає з незалежного і спонтанного процесу. Тому він потребує великої групи, яка є незалежною від контролю більшості і в якій формуються думки індивідів”.

Отже, середній клас у багатьох країнах є захисником ліберальної демократії, і може бути ним в Україні – якщо він не буде захоплений зацікавленими групами, незалежно від того, до якого суспільного класу вони належать. Сильний середній клас, незалежний від влади та керівництва, є основою для того, щоб об’єднання незалежних і високоосвічених громадян забезпечувало контроль і співвідношення сил. Тому ця тема наразі є вкрай важливою для України.

Центр Разумкова не вперше звертається до вивчення проблем, пов'язаних із становленням середнього класу в Україні. Зокрема, у 2002р. соціологічною службою Центру в рамках програми *Freedom House* “Партнерство за реформи в Україні” за сприяння Агентства США з міжнародного розвитку (*USAID*) було виконане тематичне дослідження “Рівень і чинники громадянської активності в Україні”. Окремим проектом у межах цього дослідження стало вивчення громадянської активності українського середнього класу (насамперед, за самовизначенням, т.зв. “суб’єктивного середнього класу”)¹. У 2008р. Центр здійснив нове загальнонаціональне соціологічне опитування з метою з’ясування кількісних і якісних вимірів середнього класу, а також здійснення порівняльного аналізу з даними, отриманими у 2002р. Результатам цього дослідження був присвячений спеціальний випуск журналу Центру “Національна безпека і оборона”².

Анатолій РАЧОК,
Генеральний директор
Центру Разумкова

Наразі експерти Центру виконують проект “Середній клас в Україні: життєві цінності, готовність до асоціації і просування демократичних стандартів”. Експерти Центру виходять з того, що формування середнього класу в перехідному суспільстві (яким є сьогодні українське) є особливо важливим, оскільки саме він, *по-перше*, є суспільним суб’єктом запиту на демократичні цінності і стандарти, їх головним носієм і захисником. *По-друге*, саме середній клас складає соціальну основу громадянського суспільства, без якого побудова демократичної, правової, соціальної держави є неможливою.

На цей час у рамках проекту проведено фахову дискусію “Проблема критеріїв ідентифікації середнього класу в Україні”, дискусії в шести фокус-групах у різних містах України – Києві, Львові, Одесі та Харкові, а також пілотне соціологічне дослідження. Метою цих заходів було уточнення підходів до визначення середнього класу в Україні, з’ясування актуальних уявлень про нього українських громадян, критеріїв, на підставі яких вони відносять себе до цього класу, характеристик, які, на їх думку, є притаманними його представникам.

Фахова дискусія загалом засвідчила актуальність дослідження проблем становлення середнього класу в Україні, множинність підходів до його визначення і встановлення критеріїв віднесення тих чи інших груп населення до цієї соціальної верстви. Під час дискусії відзначалися, зокрема, особливості як самого українського середнього класу, так і методів його вивчення. Так, обмеженим є застосування притаманної західному суспільству залежності “освіта – робота – дохід – статус”, оскільки в Україні й досі рівень освіти досить слабо

¹ Якименко Ю. Громадянська активність в Україні: чи приречені ми мати те, що маємо? – Національна безпека і оборона, 2002, №10, с.31-36 <http://www.razumkov.org.ua>; Шангіна Л. Середній клас в Україні як суб’єкт громадянської активності. – Там само, с.37-44.

² Середній клас – передумова демократичної перспективи України. – Національна безпека і оборона, 2008, №7; <http://www.razumkov.org.ua>.

корелює з рівнем доходу. Додає труднощів дослідженню також наявність значного сектору тіньової економіки та, відповідно – сумнівна достовірність даних офіційної статистики, які стосуються доходів і зайнятості.

Учасники дискусії в цілому погодилися з тим, що встановлення рівня сформованості й масштабів середнього класу значною мірою залежить від критеріїв, які застосовуються для його визначення та які, своєю чергою, залежать від мети дослідження. Так, якщо дослідників цікавить середній клас як економічний суб'єкт, то основними критеріями його визначення може бути рівень доходу, наявність і характер матеріальних активів, споживча поведінка тощо. У випадку політологічного підходу на перший план може вийти критерій самовизначення, оскільки в суспільно-політичній площині люди діють переважно виходячи із своїх суб'єктивних уявлень і прихильностей.

Дискусії у рамках фокус-груп показали, що критерії, за якими їх учасники віднесли себе до середнього класу, виявилися досить традиційними: певний рівень доходу, який дозволяє не лише забезпечувати прийнятний рівень життя сім'ї, але й робити заощадження; наявність у власності певного переліку майна, де головні позиції посідає житло, автомобіль і заміський будинок (дача); освіта не нижче середньої спеціальної; зайнятість нефізичною працею; наявність постійної роботи або власної справи.

Примітно, що учасники дискусій не погодилися з віднесенням до середнього класу людей, які мають “середній дохід”. Імовірно, такий дохід асоціюється із “середньою зарплатою”, розмір якої в Україні й досі є недостатнім для забезпечення рівня життя, який відповідав би уявленням про “середній клас”, і головне – цієї зарплати явно недостатньо для заощаджень і придбання житла.

Привертає увагу також критика учасниками фокус-груп існуючої в Україні невідповідності оплати праці, зокрема вчителів і лікарів їх соціальному статусу та суспільній значимості професій. На думку учасників дискусій, ці професійні групи безумовно повинні належати до середнього класу, проте їх офіційні доходи не дозволяють цього і змушують їх вдаватися до додаткової або тіньової зайнятості, що негативно позначається як на кваліфікації, так і на соціальній і професійній престижності.

У цілому, учасники фокус-груп висловили досить цікаві судження про український середній клас, які в багатьох аспектах збігаються з відповідними теоретичними концептами і свідчать про те, що поняття середнього класу побутує не лише в науковому й політичному дискурсах, але й у суспільній свідомості загалом.

Матеріали названої вище фахової дискусії, окремі узагальнені результати дискусій у фокус-групах і соціологічного пілотного дослідження вміщені в цьому виданні. Матеріали фахової дискусії будуть використані у процесі підготовки Аналітичного звіту про виконання проекту, повна версія узагальнення за підсумками дискусій у фокус-групах – опублікована у спеціальному випуску журналу “Національна безпека і оборона”, присвяченому остаточним результатам проекту.

ПРОБЛЕМИ КРИТЕРІЇВ ІДЕНТИФІКАЦІЇ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

19 червня 2014р. в рамках виконання проекту Центром Разумкова була проведена фахова дискусія, присвячена обговоренню проблеми визначення критеріїв ідентифікації середнього класу в Україні. До дискусії було запропоновано наступні питання:

1. Середній клас – реальна чи “вигадана” спільнота?
2. Уявлення про соціальні функції і характеристики середнього класу як соціальної спільноти та їх вплив на формування критеріїв ідентифікації.
3. Об’єктивні та суб’єктивні критерії ідентифікації.
4. Досвід застосування критеріїв ідентифікації середнього класу.

На початку дискусії заступник директора соціологічної служби Центру Разумкова М.Міщенко стисло окреслив напрацювання Центру у сфері вивчення проблематики середнього класу в Україні. Зокрема, було зазначено, що описуючи український середній клас фахівці Центру, як правило, використовували такі критерії його вирізнення, як стійке самовизначення респондентів¹, певний рівень освіти (не нижче середньої спеціальної) і порівняно високий рівень добробуту: за п’ятиступеневою шкалою самооцінки – не нижче третього ступеня². Ці та інші критерії і стали предметом фахової дискусії.

Нижче наводяться тексти виступів її учасників. Тексти підготовлені за стенограмою, наводяться у скороченому вигляді, мовою, якою послуговувався учасник та подаються в порядку виступів учасників під час дискусії.

ВИЗНАЧАЮЧИ ПОНЯТТЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ, СЛІД ПРОСТЕЖИТИ ІСТОРІЮ ЙОГО ВИНИКНЕННЯ

Я ніколи не писав про проблеми середнього класу – і це дає мені певні переваги, так би мовити, спостерігача. Хоча спостерігачем за цією проблемою я є досить давнім, десь із середини 1990-х років.

Що мене бентежить? Що ми обговорюємо критерії без чіткого з’ясування сутності поняття. Адже будь-які критерії стають довірливими, позбавленими сенсу, якщо ми не нанизуємо їх на сутність, на чітке розуміння тієї категорії, яку ми обговорюємо. Ще більшою мірою це зауваження стосується проблеми самоідентифікації, оскільки ми ніколи не будемо впевнені, що люди розуміють це поняття однаково й так само, як дослідники.

Володимир СІДЕНКО,
науковий консультант
з економічних питань
Центру Разумкова

¹ Віднесення себе респондентом до середнього класу як у параметрах “вищий – середній – нижчий клас”, так і в параметрах “вищий прошарок – середній прошарок – робітничий клас – нижчий прошарок”, а також у тесті інтегральної самооцінки суспільного становища – до четвертої-шостої позиції (у згаданому тесті респондентові пропонується 10-ступенева “соціальна драбина”, де десята сходинка – означає найнижче становище в суспільстві, а перша – найвище).

² Респондентам пропонується оцінити матеріальне становище власної родини за шкалою: (1) “ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти харчування”; (2) “нам вистачає на харчування і придбання необхідних недорогих речей”; (3) “у цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку викликає труднощі”; (4) “живемо забезпечено, але зробити деякі покупки (наприклад, придбати квартиру) поки що не в змозі”; (5) “можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо”.

Так, якщо, проводячи соціологічне опитування, ви запитаете, куди віднесуть себе респонденти: до класу “розумних” чи до класу “дурнів”, то думаю, що у вас буде 100% тих, які ідентифікують себе як “розумних”. Або ж розподіляючи на “чесних” і “шахраїв” – фактично всі шахраї, які є, обов’язково ідентифікують себе як “чесні”. Принаймні, відповідаючи на соціологічне питання. Отже, тут є проблема.

На мій погляд, для того, що наблизитися до більш правильного розуміння, нам треба простежити історію виникнення цього поняття. А виникає воно в епоху вже зрілого Середньовіччя, в марксистській соціальній доктрині названого феодалізмом, і пов’язане з цілком конкретними речами. Тобто, це аж ніяк не штучно виведена категорія – це є дійсно клас, і він фіксувався емпірично.

Про що йшлося? Про виникнення певної групи людей, яка принципово відрізнялась як від класу феодальних власників, так і від залежного селянства. Поставав клас (насамперед, у містах), в економічному плані пов’язаний як з виникненням середньовічних мануфактур, так і більшою мірою – з формуванням торговельного капіталу. Тому одне з визначень *middle class* у досить серйозних академічних виданнях – це “буржуазія”. Тобто, той новий клас, який виник у рамках феодальної формації і який врешті її змінив.

Таким чином, ситуація сьогодні змінилася – первинне розуміння відійшло в історію разом із Середньовіччям – але термін лишився. Термін, відірваний від історичних умов, у яких він виник. І почався пошук сфери його застосування. Люди дуже не люблять відмовлятися від тих концептів, тих інтелектуальних символів, які вони одного разу запровадили. Вони починають шукати – а що ж таке “середній клас”?

І ми бачимо, що в цьому ракурсі “середній клас” стає певною категорією соціальної стратифікації, в ньому виникають ось ці аналітичні елементи, тобто те, що пов’язане, на мій погляд, насамперед із статистичним підходом. І ґрунтуються він на певних статистичних закономірностях т.зв. нормального розподілу – того, що математично описується кривою Гауса, коли більшість суспільства потрапляє в певну *середню верству*³, яка й забезпечує його, суспільства, стабільність. Тобто стабільні соціальні спільноти – це спільноти, які певною мірою характеризуються статистично саме таким розподілом.

Звідси випливають різноманітні конкретні підходи до визначення належності до середнього класу: чи має людина певний рівень доходу, чи має будинок, автомобіль тощо. Чи суб’єктивно – де людина в цьому статистичному розподілі сама себе бачить.

Але виникає питання: чи це дійсно єдиний правильний підхід до аналізу? І чому виникла проблема середнього класу? А виникла вона тому, що у нас все ще відбуваються процеси, які на Заході відбувалися в епоху пізнього феодалізму – формування нормального підприємницького класу. І якщо для країн Заходу цей традиційний політико-економічний аспект, який постав у минулому, з роками зник, то для нас він все ще є актуальним.

³ Крива Гауса, або нормального розподілу, тут – графічний вираз результатів масових досліджень, які полягають у тому, що будь-яка ознака притаманна більшості об’єктів дослідження певною “нормальною”, а не екстремальною мірою. Цей графічний вираз має форму дзвону, де параметри ознаки спочатку швидко зростають, а після досягнення максимального значення – симетрично спадають. – Ред.

Тому, на мій погляд, у нас у дослідженнях спостерігається певний дуалізм. З одного боку, ми застосовуємо традиційний підхід сучасного Заходу до соціальної ідентифікації (запитуючи: в якій соціальній групі ти знаходишся за своїми доходами, здобутками, соціальним самопочуттям?), з іншого – враховуємо аспект формування у країні нормального підприємницького класу. Тобто спираємося на той первинний, вихідний аспект, який існував на момент виникнення терміну “середній клас”.

Тому, на мій погляд, було б неправильно звести дискусію лише до критеріїв ранжування чи то за доходом, чи то за соціальним самопочуттям. Повинен бути присутній момент визначення, яким чином здобуваються ці доходи? Яким є соціальне становище у структурі отримання та розподілу суспільного доходу? Без з’ясування цього аспекту ідентифікувати поняття середнього класу для тих країн, які перебувають на етапі формування ринків, буде принциповою помилкою.

Тому я думаю, що нам потрібен більш комплексний підхід, який буде містити цей політико-економічний аналіз. Чому? **Що таке середній клас у політичному плані? Це власне основа демократичної політичної організації.** Якщо верхівка за своїм статусом тяжіє до авторитаризму й олігархічного правління, низи – до того, що радше можна назвати охлократією, то саме середній клас, де люди є самодостатніми, своєю працею забезпечують собі досить високий рівень доходу, достатній для автономного існування та розвитку своїх здібностей, – є носієм тієї політичної системи, яка асоціюється з демократією. Це ми спостерігаємо не лише в найбільш розвинутих країнах (що зрозуміло), але й у країнах “третього світу”, де тільки формуються системи ринкової демократії.

Мені здається, дуже важливо застосувати такий комплексний підхід і вийти за рамки методів власне статистичної соціальної стратифікації і соціально-психологічної самоідентифікації. Слід брати до уваги такі критерії, як місце спільноти в системі суспільного економічного відтворення та в політичній самоорганізації суспільства. Без урахування цих критеріїв поняття середнього класу для наших нинішніх умов не буде описаним адекватно.

ДО ВИМІРЮВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ БІЛЬШ ПРИДАТНИМИ Є СУБ’ЄКТИВНІ ЧИ СУБ’ЄКТИВНО-ОБ’ЄКТИВНІ ПОКАЗНИКИ

Насамперед, хотів би сказати, що поняття “середній клас”, на мій погляд, не є власне соціологічним. Це скоріше таке політологічне, журналістське поняття. Хоча воно виявилось корисним і соціологи ним теж користуються. Але класичним соціологічним поняттям є поняття соціального класу, воно визначається як місце людини в системі виробництва (власність на засоби виробництва і контроль над працею інших), і з цієї точки зору середній клас зовсім не є соціальним класом.

Друге зауваження стосується суб’єктивних та об’єктивних критеріїв. Існує упередження, що об’єктивна інформація (зокрема, дані статистики) є більш надійною, ніж суб’єктивна й тому об’єктивний критерій – кращий від суб’єктивного. Чи це дійсно так? Гадаю, що ні. *По-перше*, поділ на об’єктивне та суб’єктивне

Володимир ПАНИОТТО,
генеральний директор
Київського міжнародного
інституту соціології

не є дихотомічним. Власне той критерій, який використовуємо і ми, і Центр Разумкова, не є винятково суб'єктивним. Не завжди також можна сказати, що державна та відомча статистика – це тільки об'єктивні дані. Багато статистики як раз ґрунтується на даних вибіркових соціологічних досліджень. Наприклад, дані щодо доходів і витрат населення базуються на вибіркових опитуваннях щодо фактів – скільки хліба та різних інших продуктів купили в домогосподарстві протягом тижня. Таким чином, крім об'єктивних і суб'єктивних даних можна вирізнити *суб'єктивні дані щодо фактів*, які можна назвати суб'єктивно-об'єктивними.

Дані опитувань дуже часто є більш надійними, ніж дані державної статистики. Скажімо, рівень зґвалтувань, за даними соціологічних досліджень, здається, в чотири рази вищим, ніж рівень зґвалтувань офіційно зареєстрованих у міліції (оскільки більшість зґвалтованих до неї не звертаються). Такі соціологічні дані не є повністю суб'єктивними показниками, а є, скоріше, суб'єктивно-об'єктивними.

Але є й дійсно суб'єктивні індикатори – наприклад, рівень задоволеності життям. З суб'єктивними показниками складніше працювати, але це не означає, що вони є менш надійними. Розглянемо ту ж задоволеність життям. Задоволеність життям, скажімо, в Нігерії є дуже високою й це викликає враження ненадійності показника. Але це тому, що задоволеність життям є дріб, відношення реальної забезпеченості до рівня вимог. Задоволеність життям може бути високою через низький рівень вимог. Так, за результатами наших досліджень 1985-1989рр. по Києву, в 1985р. рівень задоволеності був +36, а в 1989р. став -1. При цьому в економіці ще нічого не змінилося, ще не було розриву зв'язків, розпаду СРСР тощо. Але в ситуації гласності, перебудови стало зрозумілим, яким є рівень життя в західному світі, в розвинутих країнах, – тому рівень вимог стрімко підвищився, а задоволеність впала, бо вона, як сказано вище, є відношенням забезпеченості до рівня вимог.

Самооцінка матеріального стану родини, яку як індикатор використовує соціологічна служба Центру Разумкова, – це щось схоже на індикатор задоволеності життям, вона є радше суб'єктивним показником, але з ним можна працювати. Ми використовуємо приблизно таку саму шкалу, лише дещо інші формулювання – вони наведені в таблиці “Індикатор”.

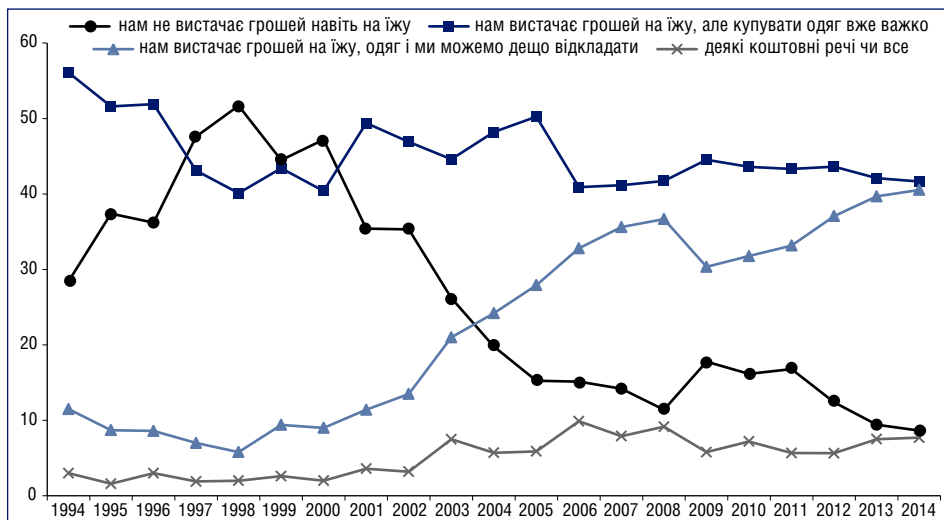
Таким чином, маємо п'ять груп, з яких п'ята теоретично має бути “вищим класом”, а практично – є середнім, тому що вищий клас не потрапляє у вибірки, і ми мало що про нього знаємо. Тому ми об'єднуємо четверту (“можемо купувати деякі коштовні речі...”)

Яке з цих суджень найбільшою мірою відповідає фінансовому становищу Вашого домогосподарства?
індикатор

Нам вистачає грошей на їжу	1
Нам вистачає грошей на їжу, але купувати одяг чи взуття вже складно	2
Нам вистачає грошей на їжу, одяг і ми можемо дещо відкладати, але цього недостатньо для покупки таких речей, як, наприклад, холодильник чи телевізор	3
Ми можемо купувати деякі дорогі речі (як, наприклад, телевізор чи холодильник), але ми не можемо дозволити собі все, чого бажаємо	4
Ми можемо дозволити собі все, чого бажаємо	5

і п'яту (“можемо дозволити собі все...”) в одну (“можемо дозволити собі купувати деякі коштовні речі”) й далі працюємо з чотирма групами. Зміни в цих групах з 1994р. демонструє діаграма “Динаміка”.

Динаміка

На діаграмі відповіді на питання про те, на що не вистачає грошей. Перша група («не вистачає грошей навіть на їжу») – безумовно, це бідні. І коли ми вивчаємо рівень бідності – діаграма «Бідність», – то цей показник добре інтерпретується. Так, рівень бідності зростав до 1990р., потім почалося зростання економіки – і він падав до кризи 2008р. До речі, це, мені здається, одне з досягнень української держави, яке мало хто помічає. Тому що таке швидке падіння бідності (на 40%) за 10 років – це велика перемога української держави, про це чомусь мало хто пише. У 2008р. після кризи рівень бідності підвищився й наразі не знижується.

Бідність

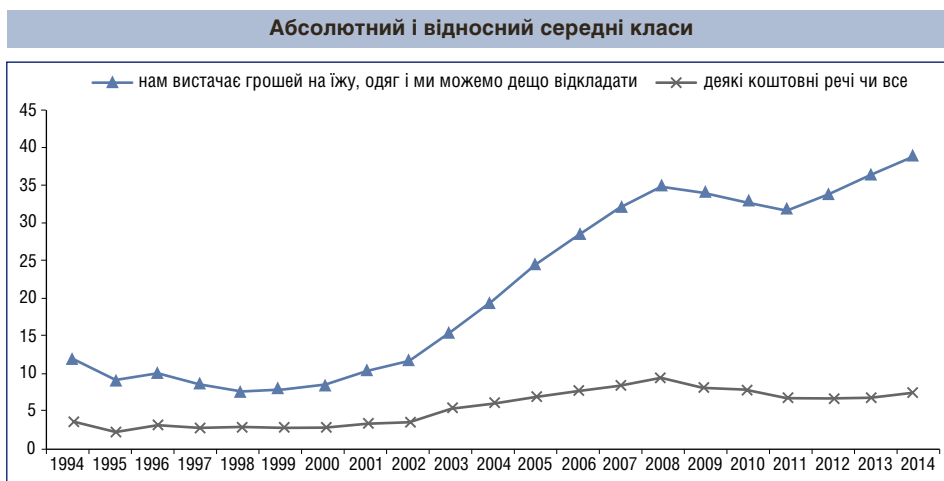
Порівняння рівня бідності за результатами цього критерію з рівнем бідності, розрахованим за методикою Світового банку, показує, що коефіцієнт кореляції між ними дорівнює 0,94. Гадаю, що він може бути використаний і для вирізнення середнього класу.

Ми якось працювали над підготовкою Послання Президента Л.Кучми до Верховної Ради, коли там ішлося про середній клас⁴. Було багато різних суперечок. За європейськими мірками, у нас виходило 1,2% середнього класу. Тому, якщо не помиляюсь, Е.Лібанова запропонувала орієнтуватися не на європейські мірки, а на середні показники для України і говорити про *український* середній клас. Це люди, які мають позицію суттєво кращу, ніж інші верстви саме українського суспільства.

Можливо, є сенс вчинити за аналогією з рівнем бідності, коли вирізняють бідність абсолютну та відносну. Абсолютна бідність – це коли медики вираховують, скільки калорій треба, щоб людина могла існувати, а потім добирається кошик продуктів харчування на цю кількість калорій і визначається його вартість. А відносна бідність – це люди, які отримують дохід, суттєво нижчий, ніж середній дохід в Україні.

Можливо, можна розрізнити “абсолютний середній клас” – такий самий, як європейський (це може бути 4 і 5 групи, зведені наразі в одну – четверту), і “відносний середній клас” – третя група, більш благополучна, порівняно з тими, кому не вистачає навіть на їжу (бідні, перша група), а бо лише на їжу (друга група).

Якщо підходити з цієї точки зору, то як бачимо з діаграми “*Абсолютний і відносний середній класи*”, у нас цей абсолютний середній клас зростав, зростав до 2008р., до 10%, а після кризи він упав і досі не оговтався, тобто зараз він є суттєво меншим, ніж був у 2008р. А от відносний, власне український середній клас – теж упав після 2008р., але вже вийшов на зростання, та є наразі вже більш чисельним, ніж у 2008р. Пропоную визначати середній клас цим суб’єктивно-об’єктивним показником.

⁴ “Політика становлення середнього класу” у Посланні Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001р.” – Київ, 2002, с.104-121. – *Ред.*

Середній клас вважається тією групою, що зацікавлена у стабільній ситуації в країні. Як же орієнтації у середнього класу в Україні? Як бачимо з таблиці “Деякі характеристики”, за певними індикаторами абсолютний (європейський) середній клас і відносний (український) середній клас різняться. Так, в абсолютному середньому класі є відчутно вищою частка осіб з вищою освітою.

Ще більшою мірою різняться ці та інші класи. Наприклад – за вступ України до ЄС проголосували б 26% бідних – і 55% відносного (українського) середнього класу та 61% абсолютного (європейського) класу. Користувачів Інтернетом: серед відносного середнього класу – 65%, серед абсолютного – 85%, а серед бідних – лише 27%, серед тих, кому вистачає лише на їжу, – 36%. Влітку залишається вдома – з-поміж перших двох груп 50 і 56%, а з третьої і четвертої – 37 і 18%, відповідно. Планують поїхати за кордон мало, навіть з-поміж абсолютного середнього класу лише 10%.

Деякі характеристики						
	Чоловіки	Повна вища	Проголосували б за вступ до ЄС	Користуються інтернетом	Влітку залишусь вдома	Поїду за кордон
Нам не вистачає грошей навіть на їжу	37,6	12,9	26,0	27,2	53,2	2,3
Нам вистачає грошей на їжу, але купувати одяг вже важко	40,7	18,8	40,3	36,9	56,3	0,6
Нам вистачає грошей на їжу, одяг і ми можемо дещо відкласти	47,5	33,1	54,8	65,5	37,0	4,3
Ми можемо дозволити собі купувати деякі коштовні речі	61,8	55,9	61,4	85,4	18,8	9,7

Отже, все ж таки є деяка різниця в орієнтаціях. Чи може середній клас бути стабілізуючим фактором в Україні? Важко сказати напевно, але, можливо, може.

Усе, що ми вивчаємо, можна критикувати так само, як і спроби визначення середнього класу. Але мені здається, що суб’єктивні чи суб’єктивно-об’єктивні показники є більш придатними до вимірювання середнього класу, ніж об’єктивні. Але не лише самоідентифікація, оскільки вона дуже залежить від роботи ЗМІ. Населення може себе самоідентифікувати, якщо ці питання є предметом громадянського дискурсу та якщо всі розуміють, про що йдеться. Тому цей критерій слід поєднувати з іншими.

СРЕДНИЙ КЛАСС — ПОНЯТИЕ СКОРЕЕ МЕТАФОРИЧЕСКОЕ

Я придерживаюсь той точки зрения, что проблематика среднего класса – это периферия социологии. Причём столь дальняя, что в последнее время я воздерживаюсь обсуждать эту проблему, хотя в 1990-х годах опубликовал несколько работ, ей посвященных. Но тогда речь шла о формировании класса собственников и о том, что средний класс – это, прежде всего, буржуазия. То есть, был смысл говорить об этом.

А вот дальше – нужно думать. Потому что среди персонажей, заинтересованных в среднем классе, социологи очень далеко. Впереди – явно политики, которые (если они чувствительны к общественному мнению), знают, что надо интересоваться, как там люди себя чувствуют – хорошо или плохо.

Сергій МАКЕСВ,
завідувач відділу
соціальних структур
Інституту соціології
НАН України

Предполагается, что средний класс чувствует себя более-менее хорошо. И эксперты, и консультанты, которые окружают государственные, властные структуры, тоже говорят, нащёпывают – вот это очень важно. Неслучайно во всех посланиях Президента к Верховной Раде и обращениях к народу присутствует тема среднего класса. Это явно влияние экспертов. **Они почему-то думают, что средний класс – это хорошо. И приписывают ему добродетели, которые, думаю, на самом деле ему не свойственны.**

Кто ещё интересуется – более или чуть менее, или в той же степени – средним классом? Понятно, это бизнес. Ему нужно продавать товары и услуги, ему нужно платёжеспособное население, и он, естественно, этим интересуется. И соответственно, рядом с ними – маркетологи. Кстати, я почти уверен – каждая приличная маркетинговая служба имеет хорошо разработанную методику эмпирической фиксации среднего класса. Потому что нужно давать советы – кому продавать, что продавать, в каких объёмах продавать, и будет ли это продаваться. Но это коммерческая тайна, никто туда не вмешивается, и ничего мы про это не знаем.

Кто ещё? Совершенно очевидно, академические специалисты по политэкономии. Да, тут нужно разбираться, потому что в 1990г. начали появляться новые люди, которые заняли некое место в системе общественного производства. Называть ли их буржуазией – старой, новой? Какой угодно, это уже вопрос терминологии...

Кто ещё? Журналисты, особенно из выпускников последних двух десятилетий. Якобы от специалистов, да и на лекциях они слыхали о всемирно-исторической миссии среднего класса. Им любопытно – когда же у нас появится столь креативный класс? А вот социологи в этой череде интересующихся – где-то там, в конце. Почему? А по одной простой причине – потому что я, как академический социолог, не могу себе представить, что я могу объяснить концептом среднего класса. Потому что использую классовые схемы только для того, чтобы что-то объяснить. А здесь я в растерянности – не могу придумать, что должен объяснить с помощью этого концепта.

Тем не менее, как бы мы про всё это не говорили, у нас есть разные способы. Я не буду говорить о субъективных или объективных критериях, потому что я не могу их различить, нет у меня такой способности различения. Я точно знаю, что есть простые способы идентификации среднего класса, есть более сложные, и есть достаточно сложные способы идентификации классов вообще. И, думаю, если говорить о средних классах – то это метафора, я буду говорить метафорически.

Какие простые способы? Можно идентифицировать, например, по зарплате или по доходу, как это делается в тех же Соединённых Штатах. Всё очень просто. Есть черта бедности, и есть медиана зарплаты. Вот всё, что колеблется в медиане зарплаты в 50%-ном диапазоне, может быть отнесено к среднему классу. На начало 2014г. этот диапазон по зарплате в США составляет \$76 тыс. и \$25 тыс. в год. Вот вам средний класс, все остальное от лукавого. У нас, кстати, лет 10 назад Н.Азаров опубликовал статью о среднем классе.

Он тоже посчитал по средним зарплатам и обнаружил, что в населении Донецкой и Днепропетровской областей – по 60% среднего класса⁵.

А можно спрашивать: “К какому классу Вы себя относите?”. И опять-таки на начало нынешнего года в Соединённых Штатах к среднему классу отнесли себя 40% населения (в 2008г. было 53%, но затем наступил кризис). И у нас тоже 40%. Конечно, у нас это не тот, вроде бы, средний класс, но, тем не менее, люди себя так определяют. Есть ещё один очень простой метафорический способ идентификации среднего класса – по доходам. Кстати, уже давно я где-то прочитал и повторяю время от времени политологическую такую шутку: “Кто такой средний класс? Это те, кто недостаточно богат, чтобы покупать голоса, и не так беден, чтобы продавать свой”. Вот вам средненький класс.

С простыми способами на самом деле непросто. Так, у нас (да и не только – во всём мире) на прямой вопрос о размере заработка, зарплаты, дохода ответ респонденты не дают. По Европейскому исследованию – почти 60% людей отказываются отвечать на прямой вопрос. Поэтому нужно искать другие варианты. Можно, например, какие-то диапазоны устанавливать. Людям легче вписаться в диапазон. Тогда с диапазоном по зарплате можно работать...

По-настоящему про классы думают только в Великобритании. Там понятие среднего класса, точнее “средние классы” используется с 19 века. Только в Великобритании, полагаю, о средних классах до сих пор говорят вполне серьезно: в науке, в политике, в журналистике. А в населении, как я могу судить по источникам, имеет место быть самоидентификация – “четыре не”. Средний класс – мы не аристократия, мы не власть, мы не рабочий класс, мы не бизнес. Вот мы такие: мы не ходим в пабы, как рабочий класс, мы не меркантильны, как бизнесмены, у нас не “голубая кровь”, мы никем не управляем и не помыкаем. Может, именно здесь берет начало приписывание этому “среднему классу” (не знаю, откуда это повелось, но совершенно вредные представления!) того, что он либеральный, устойчивый, что он дает стабильность и т.д. Но если мы возьмём, например, и почитаем воспоминания Дж.Фаулза – как он описывает этот средний класс, из которого сам вышел⁶. Он знает, что этот средний класс – все мещане, которые занимаются только собой, ни на что не реагируют, ни к чему не чувствительны, даже к страданиям близких и т.д. и т.п.

Есть более сложные схемы (и они совершенствуются) фиксации классов. Наиболее известные – Дж.Голдторпа, связанные с тем, что тщательно фиксируется трудовая ситуация, или ситуация на рынках труда (можно по-разному интерпретировать)⁷. Это отработанные схемы, они сегодня воспроизводятся во многих европейских исследовательских проектах. Всё отработано – уже созданы компьютерные программы отнесения к классам. И там классы, кстати, как средние не фигурируют. Или фигурируют чисто метафорически. Схема Голдторпа – 11 классов – может сворачиваться в семь или в три, уже точно какой-то “средний” появляется.

⁵ Вірогідно, йдеться про статтю “Економетрія фізичних осіб України”. Див.: Азаров Н., Лекарь С., Лощинин М., Чушкар Д. Економетрія фізических лиц України. – Економіст, 2001, №1, с.37-53. – Ред.

⁶ Фаулз Д.Р. (1926-2005) – англійський письменник. Народився в сім’ї успішного торгівця, закінчив престижну школу, навчався в Единбургському та Оксфордському університетах. – Ред.

⁷ Голдторп Дж. – британський соціолог; коло його наукових інтересів – соціальна стратифікація і соціальна мобільність. – Ред.

Но если мы используем какие-то индикаторы, то “средние” – это люди, которые во множестве индикаторов занимают среднюю позицию. И это метафорическое совершенно представление и репрезентация среднего класса.

Год назад интернациональный коллектив исследователей, не удовлетворившись голдторповскими или райтовскими, этими марксистскими схемами (Райт – это марксистская схема, у него тоже средних нет), разработал более изощрённую схему, связанную с идеями Бурдьё о капитале⁸. Выделяются три капитала – экономический, социальный, культурный – там множество показателей, которые агрегируются, составляются сложные индексы, программа латентного классового анализа, которая даёт в итоге семь классов. Из них два они называют “средними”: “старый средний”, “новый средний”. А рядом ещё “обеспеченный”. Вот это уже сложные вещи, связанные с применением множества различных индикаторов, вес которых по-настоящему неизвестен (и это, может быть, невозможно – как-то их взвесить, ранжировать)...

Сегодня с этими множествами индикаторов можно работать в пакетах программ, которые позволяют оперировать практически всеми шкалами нашими – псевдоинтервальными, порядковыми, номинальными и т.д. – и строить достаточно сложные конструкции. Поэтому, по крайней мере, в проекте Центра придётся, видимо, комбинировать как простые способы (и потом каким-то образом их соотносить), так и более сложные. Тут нужно думать об усложнении, потому что того, о чем сейчас шла речь, думаю, недостаточно. Нужно хотя бы посмотреть, как это делали последователи Бурдьё.

Мы тоже перед собой ставим задачу – как нам создать стратифицированные классификации на материалах исследований, которые специально для этого не предназначены? А у вас специально предназначенные – вы можете отбирать индикаторы. Кстати, мои аспиранты провели уже некоторую работу по поводу того, какие факторы или какие показатели более влиятельны и оказывают большее влияние на формирование стратифицированных классификаций. Так что моё предложение: **пытаться сочетать относительно простые и гораздо более сложные способы отнесения к среднему классу, если уж такую задачу перед собой поставили**. Несмотря на мое весьма и весьма скептическое отношение к целесообразности “нахождения” среднего класса социологическими средствами, полагаю возможным и желательным новые попытки в этом направлении. На память приходит теорема У.Томаса, в моем вольном изложении звучащая так: “уж если людям что вступило в голову, то в реальности этого они уже не сомневаются”. От журналистов и политиков не отбиться – возьми и подай им “средний класс”. Нет, в этом я участвовать точно не стану. Но я всегда за то, чтобы специалисты придумывали что-то более изощренное, чем было до того.

⁸ Райт Е.О. – сучасний американський соціолог; в основу його концепції класів покладено принцип контролю над економічними ресурсами; вирізняються власне два класи – капіталісти й робочий клас, позиції всіх інших верств є “невизначеними” або “суперечливими”. Бурдьє П. (1930-2002) – відомий французький соціолог, філософ, культуролог; розглядав класи як “можливі” і залежно не лише від їх становища в системі економічних відносин, але й у системі соціальних, культурних, символічних взаємодій (полів) – *Ред.*

К ИССЛЕДОВАНИЮ СРЕДНЕГО КЛАССА ЦЕЛЕСООБРАЗНО ПРИМЕНЯТЬ НЕ ТОЛЬКО КОЛИЧЕСТВЕННЫЕ, НО И КАЧЕСТВЕННЫЕ МЕТОДЫ

Я согласна с той точкой зрения, что имеет смысл в данном исследовании говорить об *украинском* среднем классе. В связи с этим важно понять цель исследования. Здесь говорилось о “сущности характеристик” – т.е., зачем, с какой целью эти характеристики определяются. У меня такой же подход – с точки зрения прагматизма любого исследования, предполагающего выход на некие выводы и рекомендации.

Поэтому вопрос – зачем, кому это нужно и какова цель? Почему сегодня имеет смысл говорить об украинском среднем классе или пытаться о нём говорить? Позволю себе отступление, личное воспоминание: 1990 год, Великобритания, моя первая социологическая стажировка. Представившись, профессор британского университета гордо добавил: “*I’m upper middle class*”. Мы очень долго у него спрашивали, почему “*upper middle*”, почему он столь горд, что это значит – *upper middle class* для него? Он пытался нам по-разному отвечать, с учётом и очень несовершенного тогда нашего английского языка.

Вот вывод, который мы вынесли – он действительно гордится принадлежностью к *upper middle class*. Он хочет, чтобы это унаследовали и этим гордились его дети. Он хочет, чтобы они переняли его стиль жизни, потому что *upper middle class* – это здоровый образ жизни (они в пабы не ходят не потому, что там рабочий класс, а потому что там подают вредную для здоровья жареную картошку с жареной рыбой). Они предполагают, что передают детям некую ценность образования как такового, знания. То есть это был такой вот **целый комплекс характеристик особого образа жизни**, связанного с гордостью к своей стране.

Если рефлексировать, зачем нам нужно говорить об украинском среднем классе, то мне кажется, что здесь важно отойти от критериев только лишь материального благосостояния, материального положения. Потому что в большинстве работ, при переходе на некий эмпирический уровень, все теоретические концепции (что средний класс должен обеспечить некую стабильность, нести элемент инновационности, что ему присущи некие характеристики образа жизни) остаются где-то на уровне теоретических размышлений, а операционализация приводит к перечню категорий материального положения, дохода, владения собственностью, качества отдыха и т.д.

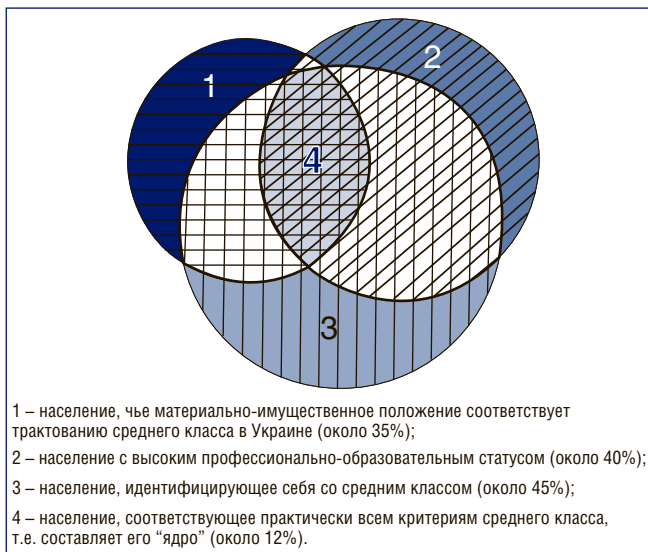
Тут уже вспоминали доклад “Політика становлення середнього класу” в Послании Президента к Верховной Раде Украины 2002г. Мы тоже принимали участие в его подготовке. Идентификация среднего класса была проведена на основе аналитических оценок одновременно по таким критериям: средний уровень доходов, высшее образование и высокий социальный статус.

Ольга БАЛАКИРЕВА,
голова правління
Українського інституту
соціальних досліджень імені
Олександра Яременка,
завідувач відділу
моніторингових досліджень
соціально-економічних
трансформацій
Інституту економіки і
прогнозування НАН України

Выделенную по этим критериям совокупность было предложено определить как ядро уже сформировавшего среднего класса и в 2002г. оно составило 12,3% населения страны.

Состав средних слоев населения Украины

В рамках подготовки этого доклада (более свежих данных у меня нет) в нашем исследовании были включены вопросы о самоидентификации респондентов со средним классом и причинах такой самоидентификации. Тем, кто себя со средним классом не идентифицировал, задавался вопрос: *“Почему Вы не отнесли себя к среднему классу?”*.

Здесь всё очень просто. На первом месте оказались низкие доходы, на втором – “не владею дорогой собственностью”, на третьем – “не занимаю руководящих должностей”. На тот момент времени это было достаточно важным, как и критерий доступа к средствам, к ресурсам. Были и ответы: “мои родственники не принадлежат к среднему классу”. Кстати, вариант ответа “не имею высшего образования” оказался тогда на шестом месте.

Важно отметить, что это не были предложенные исследователями варианты ответов. Вопрос задавался, как открытый и интервьюеры фиксировали ответы респондентов именно теми словами, как люди их произносили. Затем эти прямые ответы были сгруппированы в названные категории. “Не владею недвижимостью” – так ответили достаточно небольшой процент респондентов и это можно объяснить, поскольку 2002 год – это был начальный этап формирования института собственности. Были также ответы, которые мы выделили в отдельную группу и в которых назывались самые разнообразные критерии по принципу, как уже здесь говорилось, “не” – люди отвечали, что не относят себя к интеллигенции, к специалистам, “не работаю на себя, а являюсь наёмным работником” и т.д. Мне кажется, **если говорить о критериях, то отрицание определённых критериев тоже может быть включено в исследование на уровне поисковых характеристик.**

Что из того исследования было интересным? Самый высокий уровень отождествления себя со средним классом наблюдался в молодёжной группе – до 28 лет.

Была достаточно большая разница по регионам. Это подтолкнуло нас к тому, что в дальнейших исследованиях вопрос о самооценке своего материального положения задается респондентам как в привязке к местности проживания, так и в сравнении со средним по Украине. Это обусловлено тем, что сегодня жители малообеспеченных регионов склонны занижать самооценку материального положения – поскольку понимают: в их области (например, Винницкой, Хмельницкой) уровень жизни несколько ниже. Поэтому пилот и поиск критериев выделения среднего класса должен учесть тот опыт, который в этом плане уже сформирован.

Средний класс и его особенные ориентации. Мне кажется, что на самом деле прослеживается достаточно устойчивая корреляционная связь между ориентациями и материальным положением. **Более высокая оценка материального положения априори означает более высокую поддержку власти, какой бы она ни была, более высокий уровень поддержки рыночной экономики, демократических принципов.** Как правило, люди, имеющие более высокое материальное положение, имеют более широкий кругозор, более высокий уровень образования, и здесь явное взаимовлияние всех этих показателей.

Хочу коснуться ещё такого вопроса, как использование термина “зрелый средний класс”. Потому что в данном случае мы говорили о критериях – и соответственно, можно выделять ядро среднего и периферию. А вопрос зрелого среднего класса рассматривается, в частности, в работах Е.Якубы (известный социолог, сформировавшая Харьковскую школу социологии). В них говорится о том, что “зрелый средний класс” – это средний класс, который *осознаёт* себя, свои интересы, ценности, способен формулировать нормы, цели и задачи своей деятельности.

Можно с этим спорить, можно не соглашаться, тем не менее возникает проблема самоидентификации со средним классом и мы возвращаемся к вопросу о критериях самоидентификации. Возвращаясь к примеру об ответах, почему себя люди не соотносят со средним классом, напомню, что на первые места выходят материальное положение и наличие существенной, значимой собственности.

Но мне кажется, что наряду с этими критериями, очень важны характеристики образа и стиля жизни и надо искать критерии для описания. Так, если мы говорим о характеристиках стиля жизни – нужны вопросы, связанные со здоровым образом жизни, а не только с летним отпуском. Характеристики предпринимательской активности, ориентации – это тоже достаточно важно.

Мне кажется, если есть возможность проведения такого исследования, был бы смысл использования не только количественных, но и качественных методов, которые должны предварять отбор количественных индикаторов. Не только экспертная оценка, но и возможность проведения качественных интервью с теми, кто себя идентифицирует со средним классом, – для того, чтобы понять содержательное наполнение тех критериев, по которым они себя определяют.

Людмила ЧЕРЕНКО,
завідувач відділу
дослідження рівня життя
населення Інституту
демографії та соціальних
досліджень імені М.В.Пухи

К ИССЛЕДОВАНИЮ СРЕДНЕГО КЛАССА СТОИТ ПРИМЕНИТЬ ИНДЕКСЫ КОНСЕНСУСНОЙ ДЕПРИВАЦИИ

Мне кажется, было бы интересно выяснить, что украинцы думают об украинском среднем классе. И в этом контексте – с кем, с каким классом они себя соотносят. Возможно, для получения ответов на эти вопросы стоит обратиться к методам и принципам, которые применяются при оценке бедности по условиям жизни, а именно – к индексам консенсусной депривации⁹.

Наверное, все слышали об этих индексах, но напомним в двух словах. Идея состоит в том, что эксперты составляют большой перечень определенных благ (т.е., первый этап – всё-таки экспертный). Причём под благами в данном исследовании (среднего класса) может подразумеваться всё, что угодно – даже элементы психологического портрета. Я говорю “блага”, потому что в контексте бедности они имеют преимущественно материальный характер.

На втором этапе, в процессе опроса респонденты выделяют в предлагаемом перечне только те из благ, наличие которых они считают обязательными, чтобы не ощущать себя бедными. Параллельно они отвечают на вопросы, есть ли это у них в наличии и считают ли они для себя необходимым это иметь.

Далее, на этапе анализа применяются специальные статистические методы, в частности, с помощью консенсусного и частного контроля выделяются только те составляющие (из большого перечня формируется краткий список параметров), которые, по мнению большинства респондентов, являются обязательными при определении бедности по условиям жизни.

Возможно ли применить такой подход к исследованию среднего класса? С моей точки зрения, было бы довольно интересно посмотреть, что общество вкладывает в понятие украинского среднего класса и насколько оно ему соответствует.

Фахова дискусія, 19 червня 2014р.

⁹ Депривація – позбавлення доступу до певних благ (товарів і послуг), насамперед, до систем освіти та охорони здоров'я. Побудова індексів консенсусної депривації – один із методів застосування суб'єктивного підходу до виміру бідності, який широко використовується в Європі, а останнім часом – і в Україні. Індекс ґрунтується на опитуванні респондентів за переліком питань, пов'язаних із споживанням і способом життя. Докладно див., наприклад: Измерение бедности в Украине: критерии, проблемы, перспективы: Рабочий документ 12, 22 ноября 2013г., http://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.15/2013/WP_12_Ukraine_D_Ru.pdf – Ред.) – Ред.

НЕОБХОДИМО СООТНЕСТИ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ГРАЖДАН О СРЕДНЕМ КЛАССЕ С ЕГО ТЕОРЕТИЧЕСКИМИ КОНЦЕПТАМИ

Я могу добавить по этому поводу. Такая методика очень часто используется в маркетинговых опросах. Например, в начале анкеты приводится шкала субъективной оценки уровня материального положения: “Вынуждены экономить даже на питании”, “Хватает на питание. Для приобретения необходимой одежды, обуви нужно накапливать или одалживать деньги” и т.д., а в конце анкеты, после основного блока вопросов, спрашивают, с какими суммами доходов соотносятся такие уровни оценки. То есть, меняется сам фокус – это не только самоидентификация с определенным уровнем материального положения, а и то, как сами респонденты определяют те или иные уровни в финансовом выражении. Думаю, если перевернуть фокус определения критериев среднего класса именно в эту область, то можно понять разброс параметров и критериев внутри каждой категории класса. В принципе, для этого-то и строятся сложные латентные классы, множественные индексы социально-экономического статуса – чтобы посмотреть вес различных параметров (например, образования, дохода, типа занятости) в конкретных условиях. Так, **в Украине есть дисбаланс между высоким уровнем образования и высоким уровнем доходов, что не соответствует западной модели среднего класса.** То есть, здесь самое важное – понять, насколько различные критерии даже в представлениях самого населения соотносятся с концептами определенного класса.

ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПОСТСОВЕТСКИХ ОБЩЕСТВ ЦЕЛЕСООБРАЗНО ПРИМЕНЯТЬ ШКАЛУ, СОДЕРЖАЩУЮ ПОЗИЦИЮ “РАБОЧИЙ КЛАСС”

Когда мы говорим о критериях выделения среднего класса, очень важно – зачем и для чего мы это делаем. И в рамках какой системы координат. Если речь идет о среднем классе в размерности шкалы “высший – средний – низший”, то нужно учитывать постсоветские условия развития нашего общества.

В этом смысле мне кажется целесообразным (если уж использовать концепцию Т.Заславской¹⁰) выделять ещё одну прослойку – базовый слой. В него попадают как раз работающие люди наёмного труда, которые имеют достаточно стабильную занятость, но по уровню

Юлія СЕРЕДА,
науковий співробітник
відділу моніторингових
досліджень соціально-
економічних трансформацій
Інституту економіки і
прогнозування НАН України

Світлана БАБЕНКО,
доцент кафедри
соціальних структур
та соціальних відносин
КНУ ім. Тараса Шевченка

¹⁰ Заславська Т.І. (1927-2013) – відома дослідниця, економіст і соціолог, академік РАН, засновниця Всесоюзного центру досліджень громадської думки (1987р., Всесоюзный институт изучения общественного мнения – ВЦИОМ). – Ред.

материального благосостояния находятся в третьей категории, т.е. “на еду и какие-то вещи первой необходимости хватает, но приобретать товары длительного пользования уже сложно”. Более того, категория *слоя* более адекватна для стратификационной шкалы “высший – средний – низший”, поскольку понятие *класс* за собой обязательно влечет “теоретическую нагрузку”: *класс* определяется как сочетание: *позиция* (в социальной структуре) плюс *сознание* (соответствующие ценности, цели, способ поведения).

Иными словами, использование категории *класс* во всем многообразии социологических концепций – от классических марксистских и неомарксистских идей (в которых класс – это позиция в системе собственности и структура классового действия) до стратификационных схем веберовских и голдпторповских (в которых класс – это аналитическая категория классификации по позиции занятости) – подразумевает необходимость четкого обозначения и определения категории “средний класс”. Например, если ключевым критерием выделения среднего класса является *позиция занятости*, то это определяет два принципиально разных подтипов среднего класса: в первом случае, занятость наёмного труда – и это аналитическая категория т.н. “нового среднего класса” интеллектуалов, креативного класса, т.е. это люди, которые имеют высшее образование, производят какие-то важные интеллектуальные продукты. Это профессионалы, эксперты, интеллектуалы, люди творческих профессий. А во втором случае это т.н. “старый средний класс” собственников и работодателей среднего и мелкого уровня – буржуазия, собственники, мелкий и средний бизнес, которые как раз и есть те “четыре не”, о которых было сказано выше.

Критерии самоидентификации как принцип выделения среднего класса. Здесь тоже очень важно учитывать смысловые напластования советской культуры и ее постсоветской трансформации. В советской культуре (вспомним, например, работу Ю.Левады “Советский простой человек”, изданную в Москве в 1993г.) доминирующим было представление о том, что средний класс – это “так же, как все”. Особенно это важно для постсоветского пространства. Будет ли соотношение себя с людьми близкого круга общения и ориентация на “жить как все” или “не хуже других” – ядром самоотношения к среднему классу – безотносительно к занятости, собственности, уровню материального потребления и стилям жизни?

Если специальное исследование возможно, то важно было бы проверить эти смысловые содержательные критерии самоотношения к среднему классу. Еще одна категория, которую необходимо измерить – это насколько адекватно использование категории “рабочий класс” в шкале самоидентификации “высший – средний – низший”. Когда шкала подается в виде “высший – средний – низший – рабочий класс”, то что понимается респондентами под “рабочим классом”? Ведь самоидентификация с рабочим классом – это обязательно занятость в индустриальном секторе. В условиях постсоветской трансформации очень вероятно, что если есть оплачиваемая *работа* – это и будет означать для респондента – я *рабочий* класс.

Этот субъективный сдвиг в разделении нашего аналитического представления о том, что мы вкладываем в понятие “рабочий класс”, когда мы добавляем респонденту эту категорию в шкалу “высший, средний, низший”, мы добавляем классическую ошибку типологизации по разным основаниям.

Мне кажется, что используя категорию “средний класс” без соотнесения с социологическими концепциями класса, а в размерности стратификационной шкалы “высший – средний – низший”, эффективно было бы использовать шкалу, которая, кроме высшего, среднего, низшего, предусматривает ещё “базовый слой” (концепция стратификации советского и постсоветского общества Т.Заславской). Это позволило бы более четко описать категорию среднего слоя в условиях постсоветского общества и для людей могло бы стать достаточно адекватной категорией соотнесения. Я не встречала эмпирических исследований, которые бы эту стратификационную схему прорабатывали, поскольку это невыгодно с политической точки зрения – для чего мы исследуем средний класс.

Если мы исследуем средний класс политически – то мы хотим сказать, что движемся в направлении демократического общества, где средний класс является базовой, основной структурой, которая разделяет демократические ценности, является стабилизатором рыночной экономики. И мы имеем примерно такие же цифры, как в Великобритании, в Соединённых Штатах – особенно по самоидентификации в шкале “высший – средний – низший”. Однако, насколько это отвечает смысловым контекстам оперирования с категорией “средний класс”, если в условиях постсоветского общества содержательные характеристики этого слоя будут существенно различны?

Например, устойчивая веками классовая структура в Великобритании – с ее очень специфической историей развития, с аристократией, монархией, с гордостью за свое классовое положение, с устойчивыми критериями самоотношения к среднему классу – и поныне играет важную роль. Иная история в американском обществе, где концепция и понятие среднего класса – это одна из идей меритократического общества, в котором позицию можно занять, достичь ее благодаря собственным усилиям и заслугам. И средний класс – это то, к чему можно стремиться и что является, в общем-то, престижным.

Поэтому, если мы исследуем средний класс для того, чтобы описать стратификационную структуру современного общества, то нужно либо разработать схему, которая базировалась бы на классовых подходах Э.Райта, Дж.Голдторпа, с более сложными и простыми способами идентификации, о которых здесь шла речь. Либо попробовать всё же проверить, насколько сработает концепция Т.Заславской, предусматривающая “базовый слой” – не низший, к которому себя относить не хочется, если использовать критерии “такие, как все” – представители моего круга общения, такого же уровня же, как я. Но еще и не средний класс по объективным критериям.

Володимир САРІОГЛО,
завідувач відділу
соціально-демографічної
статистики Інституту
демографії та соціальних
досліджень імені М.В.Лутки

ВЫБОР ИНДИКАТОРОВ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ СЛОЖНЫХ ЯВЛЕНИЙ И ПРОЦЕССОВ ЗАВИСИТ ОТ ЦЕЛЕЙ ИССЛЕДОВАНИЯ

С философской точки зрения средний класс в любом обществе – многоаспектное явление, поэтому и соответствующий термин имеет множество определений, смыслов и трактовок. И следует согласиться с тем, что определение этого явления и выбор критериев для его измерения зависят от конкретных задач исследования. То есть, например, если говорить о масштабах, то в одном отношении (скажем, по уровню доходов) это некоторая вполне определенная по размерам часть населения, а в другом отношении (скажем, по уровню образования и культуры) ее размер может быть существенно другим. Так же как, например, бедность: по одному подходу и соответствующим критериям – относительная,

по другому подходу и соответствующим критериям – абсолютная. Соответственно и масштабы бедности могут составлять 30% в первом случае и 10% – во втором.

Поэтому, если говорить о проблеме измерения, то мне кажется, прежде всего, нужно определиться с тем, какие аспекты среднего класса являются предметом исследования. Для чего, с какой целью мы выделяем средний класс и измеряем его характеристики – ибо если мы измерим его “вообще”, то неизбежно возникнет очень много претензий и в любом случае результат нас удовлетворять не будет. Надо определить интересующие нас аспекты явления и уже отсюда будет вытекать, какие индикаторы следует использовать.

Что касается технологичности применяемых методов и процедур измерения. Эта проблема неоднократно поднималась, в т.ч. на международных круглых столах, при обсуждении, скажем, методов измерения уровня человеческого развития, бедности и т.д. Есть различные подходы, есть упрощённые методы измерения, упрощённые зависимости, количественные и качественные методы.

Фахова дискусія, 19 червня 2014р.

Тут следует учитывать, что упрощённые подходы – это ведь производные от более точных подходов. То есть, например, у нас есть точные детальные исследования на основании, скажем, ста индикаторов, и мы доказали, что описываем явление достаточно точно. Но при этом мы понимаем (и доказали), что если применить в исследовании не сто индикаторов,

а десять или пять из них (которые являются в отношении измеряемого аспекта данного явления определяющими, основными), то получим примерно такие же результаты только с несколько большей погрешностью. Тогда, если мы согласны на такую погрешность (которая контролируется), мы можем применить упрощенный подход и измерить только эти пять или десять индикаторов. Однако, если мы ничего или почти ничего не знаем о явлении, то говорить об упрощенном подходе к его измерению в общем случае нецелесообразно. **Мы применяем те методы, которые максимально можем себе позволить, учитывая финансирование, квалификацию и опыт специалистов, информационное обеспечение, временные рамки и т.д.** И при этом мы должны понимать, что в случае катастрофической недостаточности хотя бы одного из указанных ресурсов, целей исследования можно и не достичь (понятно, что это может случиться и при наличии всех необходимых ресурсов).

Учитывая изложенное, на мой взгляд, при обследовании среднего класса в данном случае не следует отказываться от количественных методов и индикаторов (хотя сегодня речь об этом и шла) в пользу качественных, как более простых. Следует, по-возможности, осуществить и количественные, и качественные измерения, поскольку это увеличит вероятность успеха. Не следует сбрасывать со счетов и то, что некоторые количественные оценки могут позволить при обработке данных учесть имеющуюся внешнюю информацию, например, данные демографической статистики. Это, в свою очередь, обеспечит потенциальную возможность уменьшения величины смещения оценок основных показателей. Кроме того, в некоторых случаях количественные и качественные оценки могут характеризоваться смещениями разных направленностей (разных знаков) и тогда совместное их использование может также позволить получить более точные оценки явления.

Что касается нашего опыта в исследованиях подобного рода. На протяжении последних трех-четырех лет мы занимаемся вопросами оценки потребительских расходов зажиточных слоев населения Украины. Как известно, актуальность исследований подобного рода в развитых странах существенно возросла в период финансового кризиса 2008-2009гг. и после него. Очевидно, что здесь, как и со средним классом, целый букет проблем: определения, критерии, границы, масштабы и т.п. И выбор методов проблематичен, и специализированной информации не хватает. Так вот, в такой ситуации приемлемым выходом может быть только комплексное использование информации из всех доступных (и заслуживающих внимания) источников, а также комплексное использование существующих как количественных, так и качественных

методов. При этом полезны и свойства теоретических распределений (например, всем известное лог-нормальное распределение доходов или расходов домохозяйств) и установленные для конкретной страны эмпирические зависимости, например, структуры распределения расходов домохозяйств по основным группам товаров и услуг. Используются также некоторые качественные подходы и индикаторы.

Хочу отметить, что **достаточно сложную систему методов и индикаторов мы строим** не для того, чтобы описать зажиточные слои населения Украины вообще, а для решения совершенно конкретной задачи. А именно, **для оценки влияния недоучета потребительских расходов зажиточных домохозяйств в государственных обследованиях** (что происходит в основном из-за отказов от предоставления информации или от участия в обследованиях) **на основные индикаторы уровня жизни и дифференциации населения по доходам**, а также для разработки процедур повышения надежности соответствующих результатов государственных обследований. Для решения другой задачи, вероятнее всего, пришлось бы строить другую систему методов и показателей.

Іван ТІТАР,
науковий співробітник
відділу моніторингових
досліджень соціально-
економічних трансформацій
Інституту економіки і
прогнозування НАН України

РАЗНЫЕ ПОДХОДЫ МОГУТ ДАВАТЬ БЛИЗКИЕ ПО ВАЛИДНОСТИ И НАДЕЖНОСТИ РЕЗУЛЬТАТЫ

В названии исследовательского проекта есть термин “демократические стандарты”, это к теме о причинно-следственных связях... Я занимался вопросами демократии, и сегодняшняя дискуссия напоминает мне серьезные дискуссии среди политологов об “измерении демократии”. Как измерять демократию? Выделяют максималистский подход, минималистский, разные способы измерения – с огромным количеством индикаторов, с небольшим количеством индикаторов... На самом деле было очень интересное исследование, которое показало, что большинство индексов демократии, несмотря на все методологические отличия, тесно коррелируют между собой – с коэффициентом корреляции выше, чем 0,9. Нужно, конечно, смотреть на цель исследования, но, как говорят англичане – стоит ли “расщеплять волосы”, или иными словами – спорить из-за мелочей? Нужно ли дальнейшее углубление тех усилий, от которых мы ожидаем отдачу? Как это всё потом будет, возможно, влиять на демократию?

Хотел бы дополнительно высказать пожелание, чтобы была контрольная переменная образования. Я понимаю, что есть огромное желание включить в индикаторы среднего класса образование, но моя точка зрения – необходимо контролировать эту переменную. Потому что в большинстве исследований считается, что образование – очень важный показатель, связанный с социальной структурой, который влияет на ценности демократии. Если мы его включим внутрь какого-то индекса, то он растворится...

УКРАЇНСЬКИЙ СЕРЕДНІЙ КЛАС ОЧИМА ЙОГО ПРЕДСТАВНИКІВ: КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ І САМОВИЗНАЧЕННЯ (ЗА ПІДСУМКАМИ ДИСКУСІЙ У ФОКУС-ГРУПАХ)

У межах проекту “Середній клас в Україні: життєві цінності, готовність до асоціації і просування демократичних стандартів” було проведено дискусії в шести фокус-групах: по дві в містах Києві і Львові та по одній в Одесі й Харкові¹.

Головною метою дослідження було виявлення у процесі групових дискусій:

- спектру уявлень, думок і позицій учасників з приводу середнього класу як поняття і явища;
- критеріїв їх самовизначення як представників середнього класу;
- уявлень про характеристики та особливості, життєві цінності, інтереси і прагнення середнього класу в Україні;
- ставлення учасників дискусій як представників середнього класу до інших соціальних класів і верств українського суспільства.

Окрема мета – порівняння висловлених учасниками дискусій міркувань, визначень тощо з концептами середнього класу, які побутують у вітчизняній науковій літературі, публіцистиці та політичному дискурсі.

До участі у фокус-групах були запрошені особи активного трудового віку (30-50 років), які ідентифікували себе з середнім класом, мають вищу або середню спеціальну освіту, зайняті в різних сферах діяльності, мають постійну роботу або власну справу та середньомісячний дохід не нижчий від 2 500 грн. на кожного члена родини. Серед учасників фокус-груп були приватні підприємці, працівники як державних, так і приватних установ і підприємств, представники вільних професій (художники, юристи, перекладачі), вчителі, викладачі, лікарі, інженери, військовослужбовці, державні службовці, працівники сфери обслуговування та торгівлі.

Для активізації обговорення і стимулювання учасників до демонстрації точок зору було використано кілька прийомів: асоціації з поняттям “середній клас в Україні”; пояснення, що таке “середній клас” гіпотетичному співрозмовнику, який з цим поняттям не стикався; окреслення структури українського суспільства в соціально-класових параметрах; порівняння середнього класу з іншими класами (верствами) українського суспільства; порівняння українського і європейського середніх класів.

Нижче наводиться стислий опис перебігу й результатів дискусій, які стосувалися рівня ознайомленості учасників з поняттям середнього класу та критеріїв, якими вони послуговувалися, визначаючи це поняття, а також – обґрунтовуючи свою належність до українського середнього класу².

¹ Дискусії були проведені у травні-червні 2014р. Групи налічували по 9-10 учасників, були змішаними за ознаками віку і статі. Загалом, у дискусіях взяли участь 56 осіб (у т.ч. жінок – 31, чоловіків – 25).

У тексті київські та львівські групи позначені як Київ-1 і Київ-2, Львів-1 і Львів-2.

² Інші результати будуть оприлюднені в наступному виданні, передбаченому проектом, а також у зведеному вигляді – у спеціальному випуску журналу “Національна безпека і оборона”, присвяченому підсумкам проекту.

ПОШИРЕНІСТЬ ТА АКТУАЛЬНІСТЬ ПОНЯТТЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

Судячи з висловлювань учасників фокус-груп на початкових етапах дискусій, інформації про середній клас із ЗМІ вони отримують мало, в повсякденному житті та/або для власного самовизначення цим терміном фактично не послуговуються, ставляться до нього й до поділу суспільства на класи загалом радше з пересторогою, віднесення себе до середнього класу важливим не вважають.

Але, попри ці обставини, учасники дискусій під час обговорення різних питань висловили досить виразні уявлення і слушні судження про середній клас. Це свідчить про те, що **поняття середнього класу побутує не лише в політичному чи соціологічному дискурсі, але й у громадській думці, на буденному рівні суспільної свідомості.**

1. За визнанням більшості учасників дискусій, вони не часто отримують інформацію про український середній клас із ЗМІ. Така інформація з'являється "радше перед виборами" в контексті розвитку малого й середнього бізнесу або боротьби з бідністю. У передвиборчий період політики апелюють до середнього класу, "тому що середній клас вважається стабільною верствою, і політики вважають, що можуть на неї опертися. Так у всьому світі вважається" (Київ-2). Водночас, зауважувалося, що українські політики постійно обіцяють сприяння розвитку середнього класу, але насправді на виборах "ставлять тільки на пенсіонерів і бідних" (Київ-2), тому частіше у ЗМІ йдеться про бідних, про нижчий клас.

А поза виборами, на думку значної частини учасників дискусій, у ЗМІ частіше подається інформація про представників вищого класу, олігархів, а про середній клас згадується лише в дослідженнях різних товарних і фінансових ринків.

Одеса

— Я что-то не слышу много за средний класс.

...

— Почему? Мы часто слышим, что нужно помочь мелкому и среднему бизнесу.

— Всегда перед выборами".

Київ-2

"[О среднем классе слышим] перед выборами чаще, а так — редко..."

Львів-1

"[Чуємо] не часто... Якщо говорять про малий, середній бізнес..."

Львів-2

"Чув, говорять... Не так часто, деколи у пресі є".

Київ-1

"Часто говорят "за чертой бедности". Говорят о бедных в основном в СМИ".

"...Зомбируют бедностью".

Харків

"Я вот вспомнила, потому что меня это вопрос волнует, что средний класс перестал покупать машины..."

"[Когда говорят] о совершении каких-то там покупок крупных. Что-то о вливаниях, которые делал средний класс денежных средств — что стал меньше средний класс вкладывать в те или иные ресурсы".

Одеса

— Чаше теперь слышим о высшем классе...

— Об олигархах, в основном".

2. Ставлення учасників дискусій до терміну “середній клас” (власне, до самого соціально-класового поділу суспільства) є різним. Частина учасників у кожній групі висловили радше негативне ставлення як до поділу суспільства на класи (“принизливий”), так і до терміну “середній клас”, описуючи його як надуманий, штучний (“газетний”), позбавлений реального підґрунтя, запроваджений для потреб вищого класу, влади, “... щоб їм було легше керувати”, “контролювати” і “змушувати платити податки”.

Одеса

“Разделять на классы — это унижительно. Для статистики, для управления — это, может быть, имеет смысл”.

“Разделение на классы придумали затем, что народу что нужно: хлеба и зрелищ. Чтобы выяснять, какого хлеба и зрелищ какому классу нужно.

“Другими словами, что великолепно получается у большинства наших политиков, — это играть на потребностях разных классов. И они играют”.

“Это чистая манипуляция”.

Київ-1

“Это для высшего класса, для элиты, чтобы элита понимала как живет народ, чтобы им легче было управлять. Успокаивать или возбуждать в нужном направлении”.

Львів-1

“Я думаю, щоб податки платив середній клас. Він є необхідний, про нього згадують, коли він має за щось платити”

“Він [вираз “середній клас”] актуальний, але він не має аж такого... підґрунтя як вислів”.

Київ-2

“Средний класс — выражение газетное, литературное”.

“Чем-то нужно большим манипулировать на уровне государства — понятно, что проще опереться на средний класс. Потому что среднего класса — больше”.

Інша частина учасників у кожній групі засвідчили позитивне ставлення як до терміну “середній клас”, так і самого явища, вважаючи середній клас необхідним для побудови демократичної держави, економічного розвитку та забезпечення суспільної стабільності.

Київ-1

“Средний класс — это основа демократического государства. Если мы хотим быть нормальным демократическим государством, нужно сформировать средний класс и стремиться к этому. Потому надо думать — кто это, прежде чем сделать средний класс в нашей стране”.

Харків

“Это уровень развития страны, [это] понятие”.

“Чем больше представителей среднего класса — [тем] более обеспеченная страна. Тем лучше будет работать экономика страны. То есть, средний класс — это люди, которые зарабатывают и тратят деньги”.

“Да, вот как раньше нас в школе учили, так осталось: вот общество на что может опереться — на средний класс. И политикам в том числе, и экономистам. То есть на что можно опереться”.

3. У повсякденному спілкуванні термін “середній клас” вживається рідко; більшість учасників дискусій і людей, які їх оточують, як правило, не порушують проблему власного статусу в параметрах соціальних класів. Таких людей, як самі, представників свого оточення називають радше “середньостатистичними”, “звичайними”, “нормальними”, “трудягами”. Про інших говорять “багатий / бідний” або “простіше: є гроші / немає грошей”. Про застосування терміну “середній клас” у своєму колі повідомив лише один учасник.

Київ-2

“В общении со знакомыми мы никогда себя так не называем. Есть друзья бедные и есть богатые”.

“В обществе, если несколько человек встретились, такими словами вообще не пользуются”.

“Когда мы начинаем говорить, кем себя считаем, мы называем себя “средний класс””.

4. Для більшості учасників дискусій соціально-класова ідентичність не є важливою: “Для нас важливий дохід. А не до якого класу ми належимо” (*Київ-1*). Ті, для кого належність до середнього класу не є важливою, становили більшість практично в усіх групах.

Водночас, до третини учасників кожної групи відстоювали іншу точку зору аргументуючи важливість своєї належності до

середнього класу потребою самовизначення в соціальному середовищі, відчуттям свого місця в координатах “свій – чужий”, психологічною комфортністю перебування серед “своїх” (“я себе так впевненіше почуваю”) або турботою про те, “як тебе сприймають інші”.

Одеса

“Для меня это важно. Потому что если человек не находится на той же интеллектуальной платформе, что и я, я не хочу опускаться туда, вниз, мне дискомфортно. Я могу в силу своей профессии уделять внимание и низшему классу, но находится в той прослойке я не буду. Точно так же я не хочу туда, вверх, потому что тоже не моя платформа. Для меня важно находиться в своей среде, на своем месте”.

“Мне тоже психологически комфортней находится среди своих. С олигархами чувствуешь себя какой-то нищей, убогой, а с бомжами как-то не сильно приятно”.

Київ-1

“...Я должен себя определить. Чтобы его [сына] потом развивать. Если мы не будем об этом думать, то мы упадем в низший класс”.

Київ-2

“Каждому человеку очень важно в душе, как его воспринимают”.

Наводилися також аргументи, які виводили належність до середнього класу за рамки особистісного самовизначення, акцентуючи увагу на суспільній значимості самого середнього класу:

- “Людині важливо відчувати себе середнім класом не тільки для самооцінки, а щоб вижити у важких умовах. Ти себе ставиш вище, ти хочеш бути середнім класом, ти цього прагнеш. І діти твої прагнуть. Ми всі прагнемо цього, вся країна прагне. Як сформується середній клас, наші проблеми закінчатся” (*Львів-1*).
- “Для мене, пожалуй важно, потому что мне важно как-то себя позиционировать в обществе. Важно, потому что для среднего класса государством декларирована система развития. Потому что мы стремимся к демократии посредством построения гражданского общества. А основа гражданского общества и есть средний класс” (*Одеса*).

Таким чином, уже під час обговорення поняття “середній клас” учасники фокус-груп намагалися сформулювати його визначення та окреслити головні соціальні функції середнього класу в Україні, вважаючи, що саме він повинен бути основою як демократичної держави, так і громадянського суспільства.

ПОНЯТТЯ “СЕРЕДНІЙ КЛАС В УКРАЇНІ”: АСОЦІАЦІЇ

Для з’ясування уявлень учасників дискусій про середній клас в Україні досить показовою є їх перша реакція на цей вираз у вигляді вільних асоціацій. Узагальнення таких асоціацій дає можливість відзначити певні спільні риси більшості з них, а також вирізнити теми, які матимуть розвиток у подальшому перебігу дискусій.

1. Асоціації, що виникли у учасників дискусій, відзначалися різноманітністю й мали різний ступінь складності. При цьому, прості асоціації можна умовно поділити на кілька тематичних груп:

- **пов’язані з певними професійними або соціальними групами** – “вчителі, лікарі” (*Київ-1*), “вчителі, “держслужбовці” (*Львів-2*), “бюджетники” (*Харків*), а також – з визначенням становищем у соціальному середовищі: “соціальний статус” (*Одеса*);
- **пов’язані з відчуттям “середні, як усі”**: “золота середина” (*Київ-1, Одеса*), “основна маса людей”, “прості люди” (*Київ-2*), “ті, хто отримує середню зарплату, тобто не багато й не мало” (*Харків*);
- **“американська мрія”** (до речі, саме так подібні асоціації були названі в одній із груп): “У мене відразу виникає відчуття: хороший дім, можливо, за містом, ідеальні сімейні умови” (*Київ-2*); “Картинка: маленький будинок, травичка зелена, сусіди там перегукуються...” (*Львів-1*); “Пляж, відпочинок, на морі з парасолькою...” (*Львів-2*).

У складних асоціаціях поєднувались одночасно кілька ознак середнього класу – наприклад, стабільний заробіток і становище в суспільстві, упевненість у завтрашньому дні, наявність вільного часу тощо. Зокрема, привертають увагу асоціації, в яких середній клас пов'язується, крім іншого, з розвитком, рухом, самовдосконаленням.

Київ-1

“Люди со стабильным заработком, работой. Заняли свое место в обществе. Определенную ячейку. Имеют культурное прошлое, навыки. И дальше развиваются, не стоят на месте”.

Київ-2

“Есть больше свободного времени. Это — уверенность в завтрашнем дне. Стабильность. То есть, если достигать определенного уровня, то человек развивается дальше. Это не останавливаться, это дальше развиваться”.

2. Практично в кожній групі висловлювались асоціації, пов'язані із сумнівами в наявності середнього класу в Україні наразі. Учасники дискусій відносили існування українського середнього класу або в минуле, або в майбутнє, наголошуючи, *по-перше*, на тому, що на цей час середній клас в Україні не відповідає своєму визначенню, зокрема в частині доходів; *по-друге* – на труднощах його становлення, браку державної підтримки; *по-третє*, на домінуванні в суспільстві нижчого класу – що певним чином перегукується з відзначеними вище думками учасників про те, що “політики ставлять на нижчий клас”.

Київ-1

“Не существует. Очень на низком уровне, ниже среднего”.

“...Средний класс с доходом ниже среднего”.

Львів-1

“Фактично середній клас у нас знищений. У принципі, він був, частково він був”.

“Те, що весь час народжується, народжується. Але не народиться”.

“Мені він значно бідніший ніж в Європі”.

“Для мене середній клас — це людина, яка має згенерувати якусь ідею і втілити. Вона ризикує, вибачте, своїми грошами, своїм здоров'ям. І в нашій країні вона кинула напризволяще”.

Одеса

“Вымирающий класс”.

“А по-моему — “не родившийся”. То, чего нет”.

Харків

“Его отсутствие. Средний класс — его должно быть много. А у нас его мало”.

Київ-2

“...Между плохо и очень плохо”.

“Уничтожение среднего класса. Большие кампании захватывают рынки и вытесняют средний класс. Они...вынуждены уйти в низший класс. Социальное деление — средний класс тоже вытесняется массовой культурой, клипы снимаются с низкой культурой. Потому что по массе своей людей низшего класса больше. Они и являются главными потребителями, для них все делается... Средний класс зажимается”.

3. Водночас, серед перших асоціацій були й пов'язані із соціальними функціями середнього класу: “громадянське суспільство”, “соціально-економічна основа держави” (*Одеса*), “містоутворююча структура для нормального суспільства” (*Київ-1*). В одній із груп особливо підкреслювалася **значимість середнього класу для України як держави**, причому, з одного боку, середній клас визнавався “будівничим держави”, з іншого – на державу покладалося завдання його формування. Втім, стверджувалося також, що це завдання для самих громадян.

Львів-1

“Це та ланка, на яку покладається фактично й будівництво самої держави... Це ті люди, які фактично є платниками податків”.

“Це, напевно, якийсь план, який держава мала би виконати. Рано чи пізно він повинен з'явитися. Він повинен бути... Або ми держава, або ми не держава”.

“Зрештою, так живе весь цивілізований світ. Має бути цей середній клас. Тому що, даруйте мені, або ти бомж, як у нас виходить, або ти олігарх. Вся увага повинна бути направлена на зростання [середнього класу]... Можливо, знайдеться нове покоління, яким от зараз до 30 років, які не хочуть, даруйте, по-рабськи жити. І цей клас уже в зародку... Але це завдання, можливо, навіть і не держави, а самих людей”.

“Я думаю, що це люди, які хочуть чогось добитися. І якщо держава там дозволяє в тому якомусь, то вони самі добиваються того”.

4. Приблизно третина висловлених учасниками дискусій асоціацій була тим чи іншим чином пов'язана з доходами, матеріальним становищем, власністю. Причому, джерелом отримання доходів називалася насамперед трудова зайнятість, робота. З більш ніж 50 асоціацій, висловлених учасниками фокус-груп, лише приблизно десята частина були опосередковано пов'язані з підприємництвом, бізнесом. В інших, якщо згадувалася зайнятість, то йшлося про найману працю.

Київ-1

“Люди, которые могут существовать, не голодают. Высокое материальное положение”.

“В идеале — это хорошее материальное положение”.

Київ-2

“Больше денег, чем у бедных, но недостаточно, чтобы быть сильно богатыми”.

“Просто “зарплата””.

Львів-1

“Це люди, які в якійсь перспективі можуть купити якусь нерухомість. В якомусь обмеженому часі”.

Харків

“Люди, которые зарабатывают и этих денег достаточно, чтобы питаться. То есть, на какие-то мелкие нужды. Но когда очень сложно купить что-то существенное”...

“Возможность заработать денег и немножко отложить на крупные покупки”...

“Люди, которые имеют квартиру, которые могут позволить путешествия. Не такие, может быть, частые. Ну вот, хотя бы раз в год”.

Загалом, слід відзначити, що мірою розгортання дискусії тема доходів дедалі більшою мірою виходила на передній план як головний критерій визначення середнього класу.

ПОНЯТТЯ “СЕРЕДНІЙ КЛАС В УКРАЇНІ”: ПОЯСНЕННЯ ГІПОТЕТИЧНОМУ СПІВРОЗМОВНИКУ

Учасники фокус-груп пропонували детальніші визначення та більш активно дискутували, пояснюючи гіпотетичному співрозмовнику, що таке середній клас в Україні. В цьому випадку висловлювалися докладні визначення, що містили певні ознаки та критерії, за допомогою яких, на думку учасників дискусій, можна описати, вирізнити представників українського середнього класу.

Ішлося також про наявність освіти, стабільність і характер зайнятості, про суспільну значимість певних професій, однак головна увага надавалася доходам і власності середнього класу.

Слід додати, що за будь-якої оцінки рівня доходів, майна чи власності переважна більшість учасників дискусій наголошували на тому, що джерело цих статків — праця, заробітна плата. Іншими словами, представник українського середнього класу, на думку учасників фокус-груп, — це переважно найманий працівник, рідше — підприємець.

1. Як зазначалося вище, у процесі дискусії її фокус виразно зміщувався в напрямі доходів і власності (майна) як головних критеріїв визначення середнього класу: “Середній клас – це дохід” (Львів-1). Однак, одразу виявились і суперечності у визначенні **рівня доходу**, який має слугувати показником належності до середнього класу.

Так, висловлювалася точка зору, згідно з якою таким показником є **середній дохід**. Але вона пролунала лише в одній із груп і відчутної підтримки з боку інших учасників дискусії не дістала.

Київ-1

“Человек со средним уровнем дохода, который помогает обслуживать самые необходимые человеческие потребности”.

“Это название по уровню дохода — средний уровень дохода. А все остальное прилагается”.

У всіх групах більшість учасників схилялися до того, що критерієм належності (віднесення) до середнього класу має бути “Певний рівень доходу” (Львів-1). Іноді навіть називалися його конкретні суми: “Я думаю, що середній клас – це з урахуванням того, що на одну особу [члена сім’ї] зарплата від п’яти тисяч і вище” (Харків); “Власне житло плюс дохід там, скажімо, в межах дві-три тисячі гривень на місяць на члена сім’ї” (Львів-1).

В інших випадках перелічувалися потреби, які має задовольнити дохід представника середнього класу. При цьому, окремі учасники наводили досить скромний перелік таких потреб, називаючи дохід, який мав би їх задовольнити, “прожитковим мінімумом”.

Львів-1

“Я вчитель, наче як державний службовець. Я не хочу хапати якихось зірок з неба. Дайте мені пристойну зарплату, яка мені забезпечить... Я не хочу відпочивати десь на дорогих курортах і так далі. Мені достатньо, щоб я могла заплатити податки, які вимагає держава. Щось трошки відкласти. Мати змогу краще одягнутися. Відпочити в Карпатах. Я не хочу “чогось”. Дайте мені оцей прожитковий мінімум”.

Проте більшість учасників дискусій наполягали на тому, що дохід представника середнього класу має не лише забезпечувати первинні потреби сім'ї (харчування, одяг, оплата житла тощо), але й дозволяти накопичення коштів як на придбання таких речей, як житло, автомобіль, дача, так і на відпочинок (відпустку), а також – забезпечувати можливість заощаджень.

Львів-1

“...Я вважаю, що середній клас — це людина, яка може собі дозволити дійсно відкласти певні кошти на якусь таку, скажемо, більш дорогу покупку. І людина, яка здатна платити і комунальні послуги, і відповідно не відмовляти собі в одязі, харчуванні, там ще щось...”.

“Ну, напевно, ще може щось відкласти на відпочинок завжди”.

“Це людина, яка, вибачте, задовольнила свої фізіологічні потреби, ідеї там духовні. Яка себе не обмежує. Наприклад, мій син, він заробляє, він програміст, він себе відносить до середнього класу. Він може собі дозволити поїхати відпочити в Польщу. Він собі може дозволити (він самостійне життя почав) зняти квартиру. Ну, й себе почувати нормально...”.

“Автомобіль може бути так само в середньому класі”.

Львів-2

“...Я думаю, що може собі придбати житло, таке вже... нормальне. Наполовину — на збережені кошти і в кредит ... Тому що на тільки збережені ти не зможеш купити... А наполовину — це вже таке, що відрізняє [середній клас]...”.

“...Це вже все-таки житло, але не в кредит. Це машина, але при потребі,... а не поки назбираєш”.

Одеса

“Это человек, который пашет без перерыва, при этом имеет какую-то машинку, квартиру...”.

Київ-2

“Это человек, который получает неплохую зарплату, имеет семью, отпуск, дачу небольшую, небольшой автомобиль”.

“Наличие машины, квартиры и дачи”.

Утім, у процесі дискусій часто висловлювалися сумніви в тому, що дохід представника українського середнього класу відповідає наведеним вимогам. Найбільші сумніви стосувалися спроможності “українського середнього” придбати житло – попри його очевидну необхідність і належність до першочергових потреб людини.

Львів-2

“Середній клас — якщо рівень достатку в Україні їм дозволяє... саме основне, що їм потрібно в житті, тобто харчування, якийсь одяг, взуття, оплату комунальних послуг. Якийсь мінімальний відпочинок у відпустку. Але вони не можуть собі купити якусь дорогу іномарку, своїм дітям — квартиру окремо від себе... вчитися за кордоном ...”.

“...Я себе не можу вважати бідною людиною, хоч одразу ж відклавши свою зарплату я не можу собі дозволити купити автомобіль... Тобто я його в кредит можу взяти, або житло своїм дітям...”.

Одеса

“Это человек, который не может себе позволить что-то существенное”.

“... Он может себе позволить купить что-то покушать и докупить что-то, а купить машину и квартиру себе не может! Так и средний класс у нас такой — несчастенький”.

“Дом и квартиры у среднего класса, как правило, были получены еще в советские времена”.

“Это были еще полученные от госорганizations квартиры при Союзе”.

“Средний класс не может теперь себе позволить купить квартиру, заработать”.

“Может только в наследство получить жилплощадь”.

Певний підсумок дискусіям про дохід, рівень матеріальної забезпеченості, який може слугувати критерієм належності (віднесення) до середнього класу, підводить визначення, що його сформулювала одна з учасниць: “Середній клас – це квартира не в кредит, а викуплена, автомобіль, дача, можливість відпочивати двічі на рік, можливість мати й утримувати двох дітей і стабільна робота” (Київ-2). Із цим визначенням погодилися всі члени фокус-групи.

2. Значна частина учасників фокус-груп намагалися пояснити поняття середнього класу в Україні через характер зайнятості, професії і види діяльності, які, як правило, потребують вищої освіти. Так, не викликала сумнівів учасників належність до середнього класу підприємців, людей, які мають власну справу, в т.ч. невелику. Водночас, виявилось дискусійним питання належності до середнього класу найманих працівників – хоча в кінцевому підсумку більшість учасників погодилися з тим, що до середнього класу можуть належати і підприємці, і наймані працівники, залежно від рівня доходу.

Київ-1

“У человека должно быть высшее образование, должна быть стабильная зарплата, которой должно на что-то хватать: питание, одежда, воспитание детей, обучение. Скорее всего, он — наемный работник, в 95% случаев”.

Київ-2

“Я как директор мыслю... Я мыслю не как люди, которые работают, а как люди, которые имеют бизнес. Для меня люди, которые работают, — это не средний класс. Это низший класс, которые там уже подразделяются... Средний класс — это частный предприниматель, у которого в подчинении есть люди. У среднего класса есть достаток — дома, машины, квартиры. И ответственность...”.

Харків

“Средний класс — это люди, которые занимаются каким-то мелким бизнесом. То есть, они не относятся к государству. Они удерживаются еще каким-то образом на плаву, то есть, зарабатывают на себя деньги...”.

Львів-2

“Середній клас — це свій бізнес...”.

Так само виникли дискусії з приводу належності до середнього класу вчителів, лікарів, державних службовців (як впливає з контексту — нижчої і середньої ланки). Як зазначалося вище, ці категорії фахівців називалися навіть як перша асоціація з поняттям “середній клас”, але водночас виникали сумніви в їх належності до цього класу через низьку оплату праці, отже — низький рівень доходів.

Також учасники дискусій зауважували, що в Україні наявність вищої освіти не є гарантією доходу, що забезпечує належний для середнього класу рівень життя. В цьому контексті висловлювалися сумніви в необхідності вищої освіти для представника середнього класу, іншими словами — у визнанні вищої освіти як критерію належності (віднесення) людини до середнього класу.

Львів-2

“У мене таке враження, що в нас в Україні середній клас трошки неправильно сприймають ... Учителі і держслужбовці — у нас далеко не середній клас. Вони нижче”.

“Це не в нашій країні... За кордоном вища освіта вже говорить про щось, там лікарі і всі заробляють набагато більше, чим у нас...”.

Водночас, узагальнюючи вислови більшості учасників дискусій про професійні групи, які вони відносили до середнього класу, можна зробити висновки, що йшлося переважно про зайнятих нефізичною, творчою працею, яка безумовно потребує відповідної освіти, кваліфікації і певних особистісних якостей.

Харків

“Это человек с высшим образованием, с хорошим, который имеет хорошую работу. Средний класс — это инженеры, это ученые, которые как бы развивают страну, которые двигают страну вперед”.

Львів-1

“...Середній клас, це переважно людина з якоюсь освітою, з якимось бізнесом, або з якоюсь своєю працею. Це може бути творча праця. Наприклад, це письменники. Розумієте, якщо людина, як це сказати? Якщо так склалося її життя, що вона особистість, то вона не може бути без доходу. Особистість — це та, яка сама дає собі раду”.

Київ-2

“Это те люди, которые генерируют мысли, а не только занимаются механической работой...”

3. Характеризуючи середній клас в Україні, учасники дискусій привертати увагу також до окремих рис способу життя його представників. Так, відзначалося, що це люди, які мають культурні запити (й можливість їх задоволення), схильні до творчості, до розвитку та самовдосконалення. Власне, відповідні висловлювання продовжували теми, порушені на попередньому етапі дискусій – в асоціаціях з поняттям середнього класу.

Київ-2

“Это человек, который должен еще чем-то интересоваться помимо своей работы. У него еще есть возможность ходить в культурные заведения, часть зарплаты потратить для себя, для души и тела...”.

“...Они увлекаются творчеством. Ходят в кино и театры. Пишут стихи...”.

Одеса

“У них есть цели, мечты, они развиваются...”.

Якщо на попередньому етапі поняття “середній клас” асоціювалося, зокрема, з громадянським суспільством, то в розгорнутих поясненнях цього поняття йшлося про активність його представників, їх прагнення до участі у процесах, що відбуваються у країні, та бажання впливати на ці процеси.

Київ-2

“Также интересуются процессами, которые происходят в стране. И имеющие какое-то влияние на эти процессы. И желающие влиять на процессы в стране”.

“Это люди, которые влияют на процессы в стране. ...Я считаю, что хотя этого нет в нашей стране, это основная прослойка общества. Тогда в этой стране удовлетворительный уровень жизни”.

Одеса

“Это органический класс, он движет чем-то, ищет, движущая сила...”.

УКРАЇНСЬКИЙ СЕРЕДНІЙ КЛАС: КРИТЕРІЇ (МОТИВИ) САМОВИЗНАЧЕННЯ

Самовизначення індивіда в соціально-класових параметрах (суб'єктивне "відчуття свого місця" в суспільній ієрархії) — є одним із вимірів ідентичності особи, а також одним із визнаних критеріїв належності до того чи іншого класу, в цьому випадку — до середнього. Тому мотиви самовизначення, які становлять особливий інтерес для вивчення насамперед т.зв. "суб'єктивного середнього класу", були запропоновані учасникам фокус-груп як предмет для обговорення. Втім, стосовно цих мотивів учасники дискусій висловлювалися також під час обговорення інших питань, зокрема — у процесі порівняння становища середнього класу (як власного) із становищем нижчого й вищого класів в Україні, а також під час порівняння українського та європейського середніх класів³.

Примітно, що описуючи українське суспільство в параметрах "вищий — середній — нижчий" класи, учасники дискусій практично однотайно винесли за дужки цієї стратифікації, з одного боку — маргінальні верстви, з іншого — олігархів.

При цьому висловлювалися думки, що просто "багатих", "забезпечених" в Україні практично немає — є прірва між більш-менш забезпеченими та надмірно багатими. Водночас, межа між середнім класом і нижчим ("бідними") є, на думку учасників фокус-груп, досить умовною і усталеною. Сам середній клас перебуває фактично на цій межі через нестабільність свого становища, яка, своєю чергою, зумовлюється загальною нестабільністю у країні: "Я — між нижчим і середнім [класами], тому що дуже ситуація економічна нестабільна" (Київ-2).

Узагальнення висловлювань учасників дискусій дає можливість вирізнити основні мотиви їх самовизначення як представників українського середнього класу. Такі мотиви можна умовно поділити на кілька груп: оскільки відбувалася групова дискусія, то її учасники часто доповнювали один одного, і в результаті формувався комплекс мотивів (критеріїв) віднесення або само віднесення до середнього класу. Однак, деякі з цих мотивів (насамперед рівень добробуту та освіти) учасники називали головними, іноді — абсолютизували як "єдиний критерій", тому їх можна вирізнити в окремі групи.

Окрім іншого, наведений перелік мотивів самовизначення може слугувати певним показником уявлень про середній клас на рівні буденної суспільної свідомості.

1. Самовизначення за рівнем добробуту. Віднесення себе до середнього класу на підставі певного рівня доходів і матеріального забезпечення практично відповідає т.зв. економічному підходу до середнього класу, який передбачає його визначення в термінах насамперед грошових доходів або різних матеріальних активів.

³ У своїх висловлюваннях мотиви соціально-класового визначення учасники фокус-груп іноді відносили до третіх осіб, хоча йшлося про ці мотиви в контексті самовизначення.

Самовизначення на підставі рівня добробуту (доходи, володіння рухомим/нерухомим майном, наявності заощаджень тощо) виявили більшість учасників фокус-груп. Слід відзначити, що при цьому практично всі вони були свідомі того, що рівень доходу українського середнього класу та європейського – це зовсім різні речі, й тому намагалися виходити саме з українських реалій.

Львів-1

“Але тут завжди треба мати на увазі, що це в наших конкретних українських умовах. Весь час треба брати цю точку відліку. Бо для мене, наприклад, я маю іншу точку відліку, бо в мене брат емігрував у Канаду. І наприклад, я не можу їхати на зимові канікули до Домінікани відпочивати. А він може, хоч він... там є державний службовець”.

Отже, часто матеріальне становище покладалося головним критерієм віднесення себе до середнього класу: “Достаток – це найперший критерій, потім вже дотичні...” (Львів-2); “Фінансові [можливості] – це правда життя” (Київ-2). При цьому, статусно необхідним матеріальним надбанням середнього класу називалася наявність досить традиційного набору: власне житло⁴; автомобіль; заміський будинок (дача). В інших випадках учасники конкретизували рівень доходу, достатнього для їх самовіднесення до середнього класу, через перерахування потреб, які цей дохід задовольняє.

Серед інших необхідних для середнього класу матеріальних активів називалося також володіння цінними паперами та наявність заощаджень – як одна з умов, що забезпечують відчуття стабільності свого становища та впевненості в завтрашньому дні. Примітно, що в якості такої умови виступала також відсутність кредитів. Так, часто йшлося про те, що, наприклад, житло “у кредиті” не дає можливості його власнику вважатися представником середнього класу.

Київ-2

“Наличие квартиры, машины, дачи”.

“Наличие каких-то ценных бумаг”.

Одеса

“Немаловажный показатель — это автомобиль”.

“Определенный уровень зарплаты”.

Львів-1

“Вистачає грошей на їжу для всієї родини..., купити до кожного сезону якусь нову річ..., оплатити навчання дитини..., кожен рік поїхати відпочити”.

Харків

“Наличие финансовых ресурсов...”

“Добавить — могу ли я хоть раз-два в год выехать отдыхать куда-то там. То есть, определенные финансовые возможности”.

Київ-1

“Только уровень достатка, потому что если брать пенсионеров, у которых пенсия маленькая... Пенсионер имеет связи, образование, семью, но это — уровень бедноты...”.

“Я вообще считаю, что если есть сбережения, то это средний класс. Они не в “ноль” живут, они что-то откладывают. Это есть следствие того, что они зарабатывают, а у них ...остаются свободные деньги”.

⁴ Так, в одній із груп учасниця відмовилася визнати належність своєї дочки до середнього класу на тій підставі, що сім'я останньої не має власного житла, а змушена його винаймати.

Іноді учасники фокус-груп мотивували свою належність до середнього класу через порівняння власного рівня добробуту з рівнем добробуту інших суспільних верств. Примітно, що при цьому вони вдавалися переважно до порівнянь з нижчим класом і лише зрідка – з добробутом багатших, вищого класу.

Львів-1

“Я наприклад, у порівнянні до... Я просто аналізую те, як живуть інші люди. Тільки так. Скажімо, інші люди в Україні”.

“Дивлячись на бідніших, так — якісь критерії ставиш, скажімо — бачиш вже своє місце”.

Харків

“Я себя отношу, потому что мне хватает на еду и на один раз поехать отдохнуть. Я считаю, что я не бедствую. Есть люди, которые живут хуже меня, поэтому я отношу себя к этому классу”.

Львів-1

“Я... відношу себе до середнього класу, бо маю квартиру, маю середню машину, маю роботу. Та й усе. Тобто, там не їжджу десь на Мальдіви відпочивати, чи там на якісь острови”.

Частина учасників дискусій абсолютизували рівень доходу як фактично єдиний критерій належності до середнього класу. Примітний з цієї точки зору діалог відбувся в одній із львівських груп:

“...Я ...учитель і художник – і тому я середній клас. Якщо б я була тільки художник, наприклад, або тільки вчитель, то мені було би важко.

– Якби не додатковий зарібок, Ви б не мали того певного доходу, Ви б не вважали себе середнім класом?

– Ні

– А ким би Ви себе вважали?

– Ну, інтелігентною людиною, яка живе в нестерпних умовах. Яюсь там борсається...”

Загалом, обговорення мотивів самовизначення учасників дискусій може створити враження, що частина респондентів дещо спрощують незрозумілий і неоднозначний для них механізм класової самоідентифікації, зводячи його до суто матеріальних показників. Такий підхід логічно призводить до висновку про те, що за умов зменшення доходу або втрати роботи чи бізнесу людина автоматично із середнього класу переходить до нижчого.

Київ-1

“За последние 30 лет, я по себе сужу, каждый из нас из среднего класса переходил в низший класс по несколько раз — доходы упали, “кинули”, пропали деньги... Поэтому, возможно, эти грани несколько размыты”.

Київ-2

“Потерял бизнес, а новый развивать не на что. Приходится в низший класс идти”.

2. Самовизначення за рівнем освіти і професійним статусом.

Самовизначення за цими критеріями загалом відповідає підходу до середнього класу як до соціально-професійної групи; при цьому, як правило, враховують також посадове становище найманого працівника, а дрібних і середніх підприємців відносять до середнього класу незалежно від освітнього рівня. Власне, саме таким чином мотивували своє самовизначення і підприємці, які були учасниками фокус-груп: “Я – середній клас, тому що я приватний підприємець” (*Харків*). Дискусій стосовно освітнього цензу для підприємців фактично не виникало.

Загалом, рівень освіти респонденти називали переважно в поєднанні з рівнем добробуту – як другий за значимістю критерій самовизначення.

Однак, були і спроби розглядати освіту як самостійний та головний мотив віднесення до середнього класу. Так, частина учасників дискусій висловлювали впевненість у тому, що людина з хорошою освітою (вищою або середньою спеціальною) завжди може отримати гідну роботу та відповідний дохід. Причому йшлося саме про якість освіти, отриману кваліфікацію, навички, а не про наявність диплома – оскільки наразі диплом в Україні можна просто купити.

Київ-2

“Средний класс — это человек с хорошим образованием. Хорошее образование может тебе дать хорошую работу и возможность развиваться дальше. Без хорошего образования ты постоянно будешь оставаться внизу”.

Київ-1

И мы понимаем, что [образование] нужно нашему ребенку и нам, чтобы удержаться в этом классе. То есть, дать ребенку образование, чтобы у него была работа, было жилье, чтобы он мог дальше меня развиваться, например, чтобы он мог инвестировать”.

Київ-1

“Я понимаю образование — человек чему-то учился и необязательно, что имеет диплом. Может пять курсов отучиться и быть суперспециалистом. А у нас половина вузов просто выдают дипломы... А речь идет об уровне образованности. Качество образования”.

“По поводу высшего класса и его образования: смотрела передачу, где было сказано, что половина дипломов в Верховной Раде липовые!”.

“Сейчас можно легко купить любой диплом”.

Натомість, якщо освіта справді якісна, і людина є фахівцем високого рівня кваліфікації, то, на думку респондентів, які відстоювали примат освітнього критерію над матеріальним, у будь-якому випадку, навіть втративши роботу або бізнес, вона не переходить до нижчого класу, як про це йшлося вище, а зберігає можливість відновити належний їй соціальний статус.

Київ-2

“Смотрите, человек потерял бизнес, но навыки остались, мозги остались, и при желании человек все это может возродить”.

Львів-2

“...Можна купити престижну машин — і вона тобі розіб'ється. Ти можеш — от ми живем у такій державі, що завтра хтось прийде і скаже “копен-дупен на Сибір” і забирають хату. Але є твоя витривалість і твоя можливість з нуля почати знову. І це ніхто в тебе не забере. А знання — як кажуть люди — освіту за плечима не носити. Ти їх маєш, вони з тобою в принципі”.

Інша частина респондентів виловлювали сумніви у спроможності людини з вищою освітою посісти гідне місце в соціальній ієрархії за нинішніх умов в Україні. Освіта сприймається ними лише як необхідна, але недостатня передумова, як шанс, який далеко не завжди гарантує належний дохід: “У мене є товариш з трьома вищими освітами, який не може знайти собі роботу нормальну” (Київ-2).

Виразним прикладом невідповідності рівня освіти і кваліфікації, з одного боку, й оплати праці — з іншого, в кожній групі респонденти називали насамперед учителів і лікарів. Ці дві професійні категорії згадувалися всіма учасниками як такі, що повинні належати до середнього класу (а лікарі — й до вищого), але в Україні, на відміну від Європи, їх праця оплачується неналежним чином, що, зокрема, змушує їх до підробітків, у т.ч. тінювих.

Львів-2

“Це таке, на мою думку: йде розуміння, що таке середній клас все-таки від європейських цінностей, бо там лікар і вчитель — це середній клас. Відповідно, ми переносимо на нашу країну також. Ну, але зарплати їхні чомусь не дотягуємо. Їх рівень освіти і все інше — він іде на середній клас... Єдине, що не дотягує — фінансова сторона”.

“У нас ще є такий нюанс, що більшість є тінювий середній клас... Вони мають офіційну маленьку зарплату, а ті вчителі чи лікарі собі репетиторством, на операціях [заробляють]. Вони витягують на середній клас, але якщо взяти офіційно — вони нижчий клас”.

Одеса

“Учителя, их просто закинули за черту бедности. Им дали такую зарплату, что они должны брать взятки. А они должны быть в среднем классе...”.

“... Учителя, врачи — они чисто выживают...”.

Київ-1

“Уровень дохода должен быть высокий у всех представителей данной профессии. Бюджетные профессии тоже должны пополнять ряды среднего класса”.

Київ-2

“Первыми в среднем классе должны быть врачи, госслужащие”.

“Если мы идем в Европу, должно быть как там и в Америке. Врачи, юристы... Если ты получил высшее образование, если ты врач, например, ты автоматически считаешься средним классом. Ты уже добился чего-то. А у нас, если ты получил диплом врача, то это не означает, что ты чего-то добился”.

3. Самовизначення як психологічне (іміджеве) дистанціювання від нижчого класу. Аналізуючи висловлювання учасників дискусій стосовно стратифікації нинішнього українського суспільства, можна дійти висновку, що належність до нижчого класу сприймається респондентами як негативна ідентичність, така, що знижує самооцінку індивіда та/або його оцінку іншими. Тому небажання відносити себе до нижчого класу (“бідних”) також є досить сильним мотивом ідентифікації себе із середнім класом. Тобто, в цьому випадку спрацьовує певний механізм психологічного дистанціювання від негативної ідентичності й бажання підвищити свій статус в очах оточення, навіть якщо індивід не володіє необхідними для середнього класу ознаками.

Львів-2

“... Сьогодні в нашій країні мало хто оголосить себе вголос бідним, навіть отут, у присутності людей, маючи дві тисячі гривень, — і сказати, що я бідна?! Ну, трохи соромно — і тому так чи інакше ми кажемо, що ми є середній клас... Хоча, на мою думку, середній клас — це вже є трошки вище...”.

Київ-2

“Каждому человеку хочется достичь какого-то уровня, и морального, и материального. В душе хочется воспринимать себя как человека состоявшегося. И чтобы другие тебя так воспринимали”.

4. Самовизначення за комплексом критеріїв. Як зазначалося вище, самовизначення за одним, хоч і “головним”, “першим” критерієм, є досить умовним — як правило, учасники дискусій називали кілька критеріїв віднесення до середнього класу або мотивів власного самовизначення.

У цьому випадку, крім доходу, володіння майном і заощадженнями, освітнього та/або культурного рівня найчастіше називалися: прагнення до постійної самоосвіти, саморозвитку та самовдосконалення — “це обов’язковий атрибут” (*Львів-1*); схильність до здорового способу життя; прагнення зберегти свій соціальний статус і створити можливості для того, щоб діти також могли набути цього статусу; наявність “потрібних” зв’язків, особливо важливих для переходу до вищої суспільної верстви: “становище в суспільстві, зв’язки, [можливості] домовитися на будь-якому рівні” (*Київ-1*).

Львів-2

“У мене це освіта, робота, достаток. Можливість своїм дітям дати все ліпше, що можна дати: освіту добру, дати їм можливість побачити світ... і давати користуватись усіма тими благами”.

Водночас, більшість учасників дискусій відзначали, що українському середньому класу бракує таких характерних і необхідних статусних ознак, як відчуття стабільності свого становища та впевненість у майбутньому, в завтрашньому дні.

Львів-2

“За кордоном все-таки у них є стандартний набір... і живуть якимось впевнено в майбутньому, а... нас постійно штовхає невпевненість у завтрашньому дні, тому ми прагнемо взяти більше, не знаючи, що буде завтра...”.

Наприкінці дискусій учасникам пропонувалось ідентифікувати себе в соціально-класових чи територіальних параметрах. Усі учасники надали перевагу територіальній ідентифікації. Лише один обрав соціально-класову: “Я — представник середнього класу, тому що куди не поїду — всюди однаково... Я всюди перебуваю у своїй соціальній ніші” (*Київ-2*).

СЕРЕДНІЙ КЛАС: КРИТЕРІЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПІЛОТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

Будь-яке соціологічне дослідження, об'єктом якого є середній клас, розпочинається з вирішення проблеми критеріїв віднесення до середнього класу, його ідентифікації у процесі дослідження. Значною мірою різноманітність наявних підходів до визначення критеріїв середнього класу пов'язана з різноманітністю трактувань, розуміння того, що є середній клас. До того ж, однією з головних проблем дослідження середнього класу як соціальної спільноти є те, що “межі її досить умовні, а цілісність, що йде від усвідомлення себе як класу, не сформована”¹.

СЕРЕДНІЙ КЛАС: ПРОБЛЕМА КРИТЕРІЇВ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Російський соціолог Г.Дилигенський поділяє соціальні групи на емпіричні та аналітичні. На його думку, перші “природно народжуються із повсякденного соціального досвіду, позначають емпірично легко вирізнявані феномени”, другі “з’являються в результаті концептуально-теоретичного ідеологічного – чи міфологічного – осмислення дійсності та являють собою знаряддя пізнання чи аналітичні категорії”². До першого типу понять він відносить поняття “робітники”, то другого – середній клас.

Якщо виходити з позиції, висловленої цим дослідником, то для емпіричної соціальної групи провідним критерієм ідентифікації має виступати самоідентифікація. У випадку з аналітичними групами визначальна роль переходить до “об’єктивних” критеріїв, тобто тих характеристик, якими має володіти представник цієї групи, виходячи з уявлень, сформованих у рамках певної теоретичної (чи ідеологічної) концепції. Однак, автори цього дослідження виходять з того, що не існує “суто емпіричних” і “суто аналітичних” груп, а кожна соціальна група поєднує в собі риси як емпіричної, так і аналітичної, і у процесі ідентифікації кожної групи може бути поєднане застосування як критеріїв, пов’язаних із самоідентифікацією, так і “об’єктивних” критеріїв.

Необхідно також мати на увазі, що соціальні групи перебувають у динаміці, в неперервному розвитку. Так, є підстави говорити, що вітчизняний середній клас як соціальна спільнота перебуває на стадії переходу від “аналітичної” до “емпіричної”. Тобто, триває процес самоідентифікації соціальної спільноти, усвідомлення її представниками наявності не лише спільних рис,

¹ Попова І. Средние слои, средний класс в российском обществе – к проблеме соотношения. – Социологические исследования, 2005, №12, с.7.

² Дилигенский Г.Г. Люди среднего класса. – Москва, 2002, с.7.

характеристик, але й спільних інтересів. Отже, суб'єктивні уявлення про те, що є середній клас (як загалом у суспільстві, так і серед тих людей, які відносять себе до середнього класу) набувають дедалі більшого значення для його ідентифікації.

Що стосується “об'єктивних” критеріїв ідентифікації індивідів як представників середнього класу, то до проблем їх застосування можна, зокрема, віднести те, що одні й ті самі показники досить важко однозначно інтерпретувати для різних груп та різних життєвих обставин.

Наприклад, такий поширений критерій належності до середнього класу, як *проживання у приватному будинку* є сумнівним у частині його застосування в сільській місцевості, де проживання у приватному будинку є характеристикою переважної більшості домогосподарств. Проблеми застосування як критерію *рівня доходів на одного члена родини* пов'язані не лише з тим, що, наприклад, у місті й селі родини з номінально однаковим рівнем грошових доходів можуть відрізнятися за рівнем добробуту (через різну структуру витрат), але й з ускладненістю отримання від респондентів об'єктивної інформації про рівень доходів – як правило, респонденти схильні його занижувати. Є підстави припускати, що чим вищим є рівень доходів, тим більшою мірою проявляється тенденція до його “заниження” респондентами у процесі інтерв'ю.

Отже, за умови застосування об'єктивних показників їх кількість має бути мінімальною, до того ж, вони мають бути “універсалізовані”, тобто придатні для застосування для різних територіально-поселенських, соціально-демографічних груп.

Окрім того, ці показники мають бути “технологічними”, що означає, *по-перше*, що вони не повинні бути “трудомісткими”, тобто не потребувати надто значних зусиль для отримання відповідної інформації. Наприклад, для оцінки рівня добробуту таким “технологічним” показником можна вважати *самооцінку рівня добробуту родини* респондентом (залежно від того, якою мірою цей добробут здатен забезпечувати потреби домогосподарства – від харчування до предметів розкоші).

Однак, оскільки будь-яка самооцінка привносить елемент суб'єктивізму, отримані таким чином показники можна вважати “умовно-об'єктивними”. Безумовно, інформація про респондента (рівень доходів, освіти), отримана від нього самого, складена за його самооцінкою, у більшості випадків є менш достовірною, ніж інформація, отримана з документальних джерел. Але очевидно, що в масових опитуваннях отримання інформації з документальних джерел про кожного респондента є практично нездійсненим завданням.

Визначаючи критерії належності до середнього класу, необхідно також враховувати, що йдеться саме про клас, а не сукупність середніх прошарків. Тут варто згадати про одну важливу характеристику соціального класу – наявність класової свідомості й відчуття класової солідарності, тобто усвідомлення близькості власних інтересів з інтересами інших людей,

які належать до цього класу. Адже, як писав Дж.Голдторп: “Класи являють собою групи осіб, які об’єднані спільними інтересами”³. Саме подібне відчуття солідарності значною мірою й перетворює певну сукупність людей на спільноту та суб’єкт соціальної дії. Тому питання про те, з якою соціальною групою респондент відчуває спільність інтересів, має бути одним із критеріїв віднесення до середнього класу.

Індивіда можна вважати належним до певної соціальної групи лише в тому випадку, якщо представники цієї спільноти належать до найближчого кола його особистого спілкування. Саме повсякденне спілкування створює у індивіда відчуття емпатії, спільності переживання і сприйняття світу, а отже – і спільності інтересів. Тому як критерій віднесення до середнього класу можуть бути застосовані показники, що характеризують коло спілкування респондента.

У процесі визначення критеріїв віднесення до середнього класу досить часто поєднуються характеристики середнього класу як колективного актора, колективного суб’єкта соціальної дії з критеріями віднесення окремого індивіда до середнього класу. Так, багато дослідників як критерій віднесення до середнього класу називають задоволеність власним соціальним становищем⁴.

Однак, відносно висока задоволеність соціальним становищем є радше “статистичною закономірністю” – дійсно, представники середнього класу частіше задоволені власним становищем, ніж представники нижчого. Однак, є підстави стверджувати, що представляти високу задоволеність власним становищем як обов’язкову вимогу віднесення індивіда до середнього класу, не можна – оскільки задоволеність є нестійкою характеристикою, залежною від конкретної соціальної ситуації. Тому, наприклад, якщо політика уряду спрямована проти середнього класу й викликає невдоволення його представників (у т.ч. і своїм соціальним становищем), це аж ніяк не означає, що вони за таких умов перестають належати до середнього класу.

Не зовсім обгрунтованим видається формування критеріїв віднесення до середнього класу на основі уявлень про соціальні функції середнього класу. Найчастіше середньому класу приписують “роль вирішальної сили у стабілізації, інтеграції і розвитку суспільства, опори, гаранта демократичних і ліберальних цінностей”⁵. Значною мірою під впливом цих ідей А. Чепуренко зазначає, що критеріями віднесення до середнього класу можуть бути “основоположні цінності, мотивація економічної і соціальної активності, життєві стратегії, виконання певних соціальних функцій”⁶.

³ Goldthorpe J. Occupational Sociology, Yes: Class Analysis, No: Comment on Grusky and Weeden's Research Agenda. – Acta Sociologica, 2002, № 45 (3), p. 211-216.

⁴ Див.: Симончук Е.В. Средний класс: люди и статусы. – Киев, 2003, с.48. Див. також: Симончук О.В. Середній клас у соціальній структурі українського суспільства. Структурні виміри сучасного суспільства: Навчальний посібник, за ред. С.Макеєва. – Київ, 2006.; Симончук О. Класова свідомість: досвід порівняльного емпіричного вивчення. – Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2010.

⁵ Дилигенский Г.Г. Люди среднего класса..., с.10.

⁶ Чепуренко А.П. Средний класс в российском обществе: критерии выделения, социальные особенности. Див.: Средний класс в современном российском обществе. – Москва, 2000, с.10.

Однак, те, якою мірою представники тих суспільних прошарків, які можна віднести до середнього класу, є носіями інноваційних змін й адептами відповідних соціальних цінностей, має стати *предметом дослідження*, але не *критерієм віднесення до середнього класу*. До того ж, як зазначає Г.Дилигенський “гетерогенність середнього класу робить проблематичним приписування йому єдиних стандартів ментальності та поведінки”⁷.

Виконання соціальною групою (як колективним суб’єктом соціальної дії) будь-яких соціальних функцій зовсім не передбачає, що ці функції мають виконуватися кожним представником зазначеної соціальної спільноти окремо, і кожен її представник повинен володіти якостями, які надають йому можливість виконувати такі функції. Іншими словами, не можна переносити характеристики соціальної групи на кожного її представника. Вже в силу того, що кожна соціальна група є внутрішньо диференційованою, всередині неї, так само, як і в суспільстві в цілому, можуть існувати суперечності, що, проте, є джерелом її змін і розвитку.

Отже, у процесі формуванні інструментарію дослідження важливо відокремити:

- складові інструментарію, які застосовуватимуться як критерії ідентифікації середнього класу (тобто дозволитимуть віднести конкретного респондента до середнього класу, або, навпаки, зробити висновок, що він не може бути до нього віднесений);
- складові інструментарію, які застосовуватимуться для виявлення соціальних характеристик середнього класу, їх порівняння з характеристиками інших соціальних груп.

Вибір критеріїв ідентифікації визначається також і предметом дослідження. У випадку, якщо дослідження орієнтоване, наприклад, на вивчення соціальної активності певної групи, її взаємодії з іншими групами (тобто будь-яких аспектів вивчення її як соціального агента, суб’єкта соціальної дії), більша увага має бути надана “суб’єктивним” критеріям, пов’язаним із самоідентифікацією. У дослідженнях, орієнтованих на вивчення становища певної групи в суспільстві (матеріального становища, місця в соціальній структурі тощо) перевага частіше має надаватись “об’єктивним”, стратифікаційним критеріям.

ТЕСТУВАННЯ ІНСТРУМЕНТАРІЮ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПІЛОТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

Як відомо, під час пілотажу інструментарію дослідження, який застосовується для виявлення його недоліків, як правило, опитують лише кілька десятків респондентів. Пілотне дослідження, проведене Центром Разумкова в липні 2014р., з одного боку, має не лише методичну цінність, оскільки проводилося за репрезентативною стосовно населення України вибіркою, але також було зорієнтоване на перевірку придатності застосованого інструментарію для реалізації цілей і завдань дослідження⁸.

⁷ Дилигенский Г.Г. Люди среднего класса..., с.10.

⁸ Дослідження проведене 19-24 липня 2014р. в усіх регіонах України, за винятком АР Крим, за вибіркою, що є репрезентативною для населення України за основними соціально-демографічними показниками. Опитано 1 010 респондент віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 3,2%.

Характеристики інших досліджень, які згадуються у цьому виданні для порівняння, див.: сайт Центру Разумкова – <http://www.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php>.

Оскільки тема дослідження Центру насамперед пов'язана з вивченням соціальної активності представників середнього класу, у процесі аналізу результатів пілотного дослідження, ідентифікації середнього класу та порівнянні соціальних характеристик представників середнього і нижчого класів перевага надавалася суб'єктивному критерію, а саме відповідям респондентів на пряме питання *“До якого класу Ви себе віднесли б?”* з варіантами відповідей: (1) до вищого, (2) до середнього, (3) до нижчого класу. Це питання дозволяє виокремити т.зв. *“суб'єктивний середній клас”*⁹.

Порівняння відповідей представників суб'єктивного середнього класу з відповідями тих, хто відніс себе до нижчого класу¹⁰ у процесі аналізу результатів пілотного дослідження дозволяє зрозуміти, наскільки те чи інше питання опитувальника дозволяє виявляти відмінності в соціальних характеристиках, а отже, наскільки його доцільно застосовувати.

Пілотне дослідження дозволяє отримати інформацію, на підставі якої можна буде зробити висновок про доцільність зміни формулювання того чи іншого показника. Крім того, аналіз результатів пілотного опитування мав дати відповідь на питання, чи доцільно застосовувати якісь додаткові питання для доповнення критеріїв ідентифікації середнього класу.

Так, у процесі аналізу відповідей на питання стосовно того, що респонденти вважають головними ознаками середнього класу, явно проглядається домінування у відповідях показників, що відбивають матеріальне становище: 80% усіх респондентів відносять до головних ознак середнього класу *“наявність стабільного доходу, який дозволяє забезпечити високий рівень життя та робити заощадження”*, 53% – *“наявність комфортного житла”*; 36% – роботу, *“що відповідає кваліфікації та відповідно оплачується”* (таблиця *“Що з наведеного є головними ознаками середнього класу?”*).

Однак, як показує практика соціологічних досліджень, за умови вибору з одного списку оцінка значимості *“матеріальних”* чинників (пов'язаних з рівнем доходів, економічною діяльністю тощо) завжди виявляється вищою, ніж оцінка значимості чинників *“нематеріальних”* (наприклад, особистісні якості та характеристики). Отже, значимість *“нематеріальних”* чинників за такої ситуації виявляється *“заниженою”*.

У разі *“розділення”* переліків *“матеріальних”* і *“нематеріальних”* чинників на два різні питання, то, відповідаючи на питання стосовно особистісних якостей, якими повинна володіти людина для того, щоб її можна було віднести до середнього класу, більшість респондентів на перші місця ставлять високий освітній (68%) та культурний рівень (67%) (таблиці *“Що з наведеного*

⁹ *“Суб'єктивний середній клас”* – термін, що застосовується для позначення людей, які ідентифікують себе з цим соціальним прошарком, незалежно від того, чи відповідають вони об'єктивним критеріям належності до нього. Див.: Хахулина Л. Субъективный средний класс: доходы, материальное положение, ценностные ориентации. – Экономические и социальные перемены: Мониторинг общественного мнения, 1999, №2, с.25.

¹⁰ Порівняння з представниками вищого класу було неможливим через вкрай малу чисельність серед респондентів тих, хто відніс себе до цього класу.

обов'язково повинна мати людина, щоб її можна було віднести до середнього класу?”, “Які характеристики та якості мають бути властиві людині, щоб її можна було віднести до середнього класу?”).

Тому доцільним видається застосування в основному дослідженні питань, де варіанти відповідей, що характеризують “матеріальні” та “нематеріальні” аспекти чи характеристики діяльності будуть віднесені до різних списків.

Відповіді на питання, спрямовані на виявлення соціальних прагнень, запитів продемонстрували, що представники суб’єктивного середнього класу за багатьма позиціями мало відрізняються від представників нижчого класу: переважна більшість як перших, так і других хотіли б мати власне комфортне житло, заміський будинок (дачу), власний автомобіль – за цими показниками їх запити практично тотожні запитах представників нижчого класу (діаграма “*Якій з кожної пари можливостей Ви віддали б перевагу?*”). Тому це питання передбачається не застосовувати в основному дослідженні, оскільки воно мало інформативне для вивчення характеристик середнього класу.

І навпаки, питання стосовно професійних навичок, якими володіють респонденти, продемонструвало істотні відмінності у володінні такими навичками між тими, хто відніс себе до середнього класу, та тими, хто відніс себе до нижчого (діаграма “*Чи володієте Ви навичками?*”). Тобто цей показник доцільно застосовувати в основному дослідженні для порівняльної характеристики середнього та нижчого класів.

Загалом, пілотне дослідження продемонструвало доцільність застосування більшості показників, що характеризують економічну та соціальну активність респондентів (зокрема, наведені в таблиці “*Які дії Ви схильні вчинити в першу чергу в тому випадку, якщо Ваш дохід не дозволяє задовольняти потреби Вашої сім’ї?*”), локус контролю (рівень інтернальності-екстернальності) (діаграма “*Якою мірою Ви впливаєте на...?*”).

Як показало пілотне дослідження, готовність підтримати політичну партію, яка б заявила своєю метою підтримку і просування інтересів середнього класу, серед представників суб’єктивного середнього класу виражена тією ж мірою, що й у представників нижчого класу (діаграма “*Чи підтримали б Ви політичну партію, яка б заявила своєю метою підтримку і просування інтересів середнього класу?*”). Отже, подальше застосування цього питання не має сенсу, з точки зору характеристики політичної позиції і політичної активності представників середнього класу.

Досить ефективним видається використання питань, що характеризують уявлення респондентів про соціальну справедливість, які продемонстрували що представникам суб’єктивного середнього класу більшою мірою, ніж представникам нижчого класу, властиве переконання у справедливості соціальної нерівності, якщо ця нерівність має “меритократичний” характер, тобто зумовлена різним рівнем здібностей, освіти, вкладеної праці (таблиця “*Справедливими чи не справедливими є...?*”).

Більшість питань, що характеризують рівень задоволеності респондентів, продемонстрували високу диференціюючу спроможність у частині порівняльної характеристики середнього й нижчого класів (діаграми “*Чи задоволені Ви своїм становищем у суспільстві?*”, “*Чи бачите Ви свою соціальну перспективу зараз в Україні?*”, таблиця “*Які почуття частіше за все виникають...*”).

Водночас, пілотне дослідження показало невдале формулювання деяких питань, з точки зору реалізації цілей і завдань дослідження. Так, блок питань, спрямованих на виявлення кола спілкування, не дозволив встановити соціальну належність людей, які становлять коло найближчого спілкування. Тому для основного дослідження буде знайдено інше формулювання.

Отже, результати аналізу пілотного дослідження дозволили визначити питання, які доцільно внести до опитувальника, що буде використовуватися під час наступного соціологічного дослідження, а також продемонструвало, які формулювання питань потребують зміни.

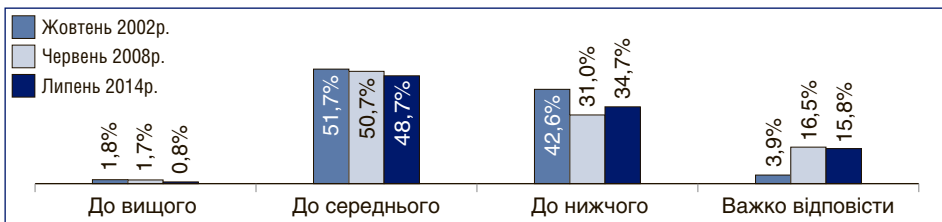
На основі аналізу результатів пілотного дослідження, а також попередніх тематичних досліджень Центру Разумкова, визначено критерії віднесення до середнього класу, які передбачається використати на основному етапі дослідження:

- самоідентифікація респондента як представника середнього класу;
- самооцінка рівня матеріального добробуту (не нижче показника “у цілому на життя вистачає”);
- рівень освіти (не нижче середньої спеціальної, базової вищої);
- відчуття спільності інтересів з представниками середнього класу;
- домінування серед представників найближчого соціального оточення представників середнього класу.

СЕРЕДНІЙ КЛАС: КРИТЕРІЇ ВИЗНАЧЕННЯ І САМОВИЗНАЧЕННЯ

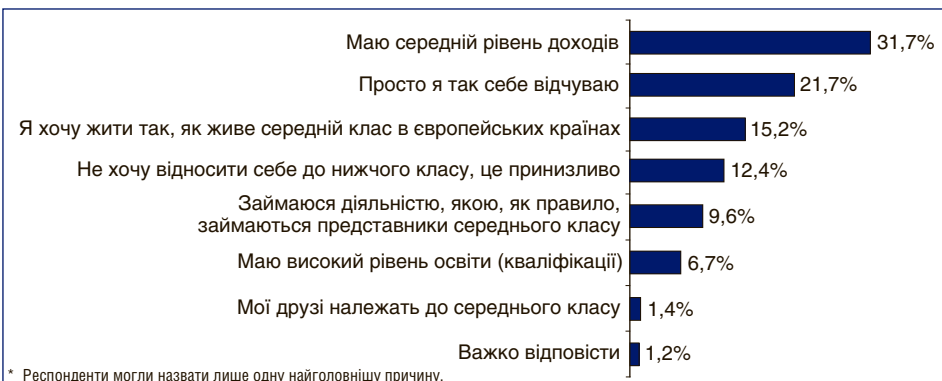
Якщо українське суспільство умовно поділити на три соціальні класи, то до якого класу Ви себе віднесли б?

% опитаних

Чому Ви віднесли себе до середнього класу?*

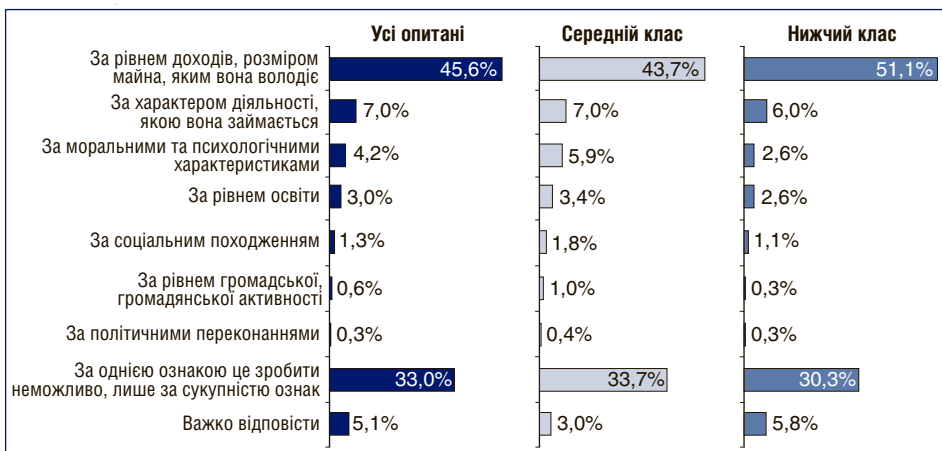
% тих, хто відніс себе до середнього класу

* Респонденти могли назвати лише одну найголовнішу причину.

За якими ознаками в першу чергу людину можна віднести до середнього класу?

% опитаних

Що з наведеного є головними ознаками середнього класу?*

% опитаних

	Усі опитані	Середній клас	Нижчий клас
Стабільний дохід, який дозволяє забезпечити високий рівень життя, а також робити заощадження	79,7	77,8	85,1
Комфортне житло	53,2	51,4	57,1
Робота, що відповідає кваліфікації та відповідно оплачується	36,1	37,8	33,7
Автомобіль	24,2	22,8	26,9
Високий рівень освіти	19,1	19,3	18,9
Високий культурний рівень	19,0	21,5	17,4
Прагнення добробуту за рахунок власної праці	18,9	22,0	15,4
Предмети тривалого користування (побутова техніка, меблі тощо)	18,6	18,5	21,4
Можливість комфортно проводити відпустку, в т.ч. за кордоном	16,4	18,3	16,0
Упевненість у собі і своїх силах, розрахунок насамперед на себе, а не на соціальну допомогу з боку держави	15,4	16,9	13,7
Наявність інноваційних засобів комунікації і праці (комп'ютер, Інтернет тощо)	15,0	14,6	15,4
Наявність заощаджень (депозитні вклади в банку; володіння цінними паперами; нерухомість, що приносить дохід тощо)	15,0	11,0	19,4
Власна справа (бізнес)	14,5	14,8	15,7
Можливість користуватися платними медичними та оздоровчими послугами для всієї сім'ї	13,3	12,2	16,0
Самоповага, почуття власної гідності	12,4	15,0	7,7
Прагнення забезпечити хорошу освіту дітей (внуків), навчити їх вести здоровий спосіб життя та постійно підвищувати свій освітній і культурний рівень	12,4	13,0	12,0
Прагнення до професійної самореалізації, неперервної самоосвіти, самовдосконалення, підвищення кваліфікації	11,4	11,4	10,3
Законослухняність	9,2	9,6	9,4
Наявність страхових полісів (медичного, пенсійного, страхування життя)	8,5	9,8	8,6
Можливість користуватися платними освітніми послугами для всієї сім'ї	7,2	7,5	8,0
Професійна належність до працівників нефізичної праці (інтелігенції, управлінців та ін.)	6,9	7,3	4,6
Рациональні потреби, відсутність прагнення до розкошів, демонстрації власної зверхності над іншими	6,1	5,5	6,3
Заміський будинок (дача)	5,7	4,3	6,6
Здоровий спосіб життя	5,5	6,9	3,4
Наявність вільного часу	4,8	5,9	4,0
Терпимість, повага до інших	4,1	4,5	4,0
Прихильність до демократичних цінностей і готовність їх захищати, в т.ч. від свавілля держави	3,4	3,3	2,9
Громадянська активність	3,1	3,7	1,7
Готовність до змін (постійного місця проживання, місця роботи, професії тощо)	2,0	2,6	1,4
Користування кредитами (на житло, авто тощо)	1,5	1,2	2,0
Інше	0,1	0,0	0,0
Важко відповісти	1,8	0,2	1,7

* Респондентам пропонувалося відзначити не більше п'яти прийнятних варіантів відповіді.

■ СЕРЕДНІЙ КЛАС: КРИТЕРІЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Що з наведеного обов'язково повинна мати людина, щоб її можна було віднести до середнього класу?*

% опитаних

	Усі опитані	Середній клас	Нижчий клас
Стабільний дохід, який дозволяє забезпечити високий рівень життя, а також робити заощадження	82,7	78,7	88,3
Комфортне житло	75,9	73,8	78,0
Можливість комфортно проводити відпустку, в т.ч. за кордоном	66,3	64,4	65,7
Предмети тривалого користування (побутова техніка, меблі тощо)	65,3	63,4	64,3
Робота, що відповідає кваліфікації та відповідно оплачується	64,7	63,0	67,4
Можливість користуватися платними медичними та оздоровчими послугами для всієї сім'ї	63,7	59,3	69,4
Автомобіль	63,4	58,1	69,1
Інноваційні засоби комунікації і праці (комп'ютер, Інтернет тощо)	60,6	57,5	63,1
Можливість користуватися платними освітніми послугами для всієї сім'ї	56,5	49,8	63,1
Заощадження (депозитні вклади в банку; володіння цінними паперами; нерухомість, що приносить дохід тощо)	54,7	47,4	61,1
Страхові поліси (медичний, пенсійний, страхування життя)	49,3	44,7	51,1
Власна справа (бізнес)	41,5	34,6	45,7
Заміський будинок (дача)	40,3	33,9	42,6
Вільний час	37,2	37,0	32,9
Можливість користуватися кредитами (на житло, авто тощо)	24,4	21,3	21,7

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Які характеристики та якості мають бути властиві людині, щоб її можна було віднести до середнього класу?*

% опитаних

	Усі опитані	Середній клас	Нижчий клас
Високий рівень освіти	68,4	64,8	69,7
Високий культурний рівень	67,1	64,8	65,7
Прагнення добробуту за рахунок власної праці	65,1	61,2	66,0
Прагнення забезпечити хорошу освіту дітей (внуків), навчити їх вести здоровий спосіб життя та постійно підвищувати свій освітній і культурний рівень	61,9	61,2	60,9
Упевненість у собі і своїх силах, розрахунок насамперед на себе, а не на соціальну допомогу з боку держави	61,4	55,9	65,4
Прагнення до професійної самореалізації, неперервної самоосвіти, самовдосконалення, підвищення кваліфікації	59,9	54,7	62,0
Самоповага, почуття власної гідності	57,9	55,9	57,4
Законоступність	57,5	52,8	58,0
Терпимість, повага до інших	50,4	47,8	50,0
Здоровий спосіб життя	47,9	45,3	48,3
Професійна належність до працівників нефізичної праці (інтелігенції, управлінців та ін.)	46,8	46,1	41,4
Прихильність до демократичних цінностей і готовність їх захищати, в т.ч. від свавілля держави	40,9	38,0	41,1
Громадянська активність	39,7	36,2	40,3
Рациональні потреби, відсутність прагнення до розкошів, демонстрації власної зверхності над іншими	36,1	31,5	36,6
Готовність до змін (постійного місця проживання, місця роботи, професії тощо)	28,3	27,0	24,6

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Що з наведеного Ви маєте?*
 % опитаних

	Усі опитані	Середній клас	Нижчий клас
Предмети тривалого користування (побутова техніка, меблі тощо)	84,9	89,8	82,0
Комфортне житло	57,2	67,3	46,3
Інноваційні засоби комунікації і праці (комп'ютер, Інтернет тощо)	52,3	69,5	27,4
Вільний час	51,8	50,4	57,7
Автомобіль	28,6	39,6	13,4
Робота, що відповідає кваліфікації та відповідно оплачується	25,2	35,4	9,1
Стабільний дохід, який дозволяє забезпечити високий рівень життя, а також робити заощадження	15,1	23,0	4,0
Заміський будинок (дача)	15,1	20,7	8,9
Можливість користуватися платними медичними та оздоровчими послугами для всієї сім'ї	13,7	19,9	6,6
Можливість користуватися платними освітніми послугами для всієї сім'ї	11,5	18,5	1,7
Заощадження (депозитні вклади в банку; володіння цінними паперами; нерухомість, що приносить дохід тощо)	10,4	14,2	3,7
Можливість користуватися кредитами (на житло, авто тощо)	7,8	9,6	5,4
Можливість комфортно проводити відпустку, в т.ч. за кордоном	7,7	13,2	1,1
Страхові поліси (медичний, пенсійний, страхування життя)	7,5	11,0	2,9
Власна справа (бізнес)	4,5	6,3	0,6

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

У чому з наведеного Ви відчуваєте потребу?*
 % опитаних

	Усі опитані	Середній клас	Нижчий клас
Стабільний дохід, який дозволяє забезпечити високий рівень життя, а також робити заощадження	71,0	63,2	78,3
Можливість комфортно проводити відпустку, в т.ч. за кордоном	63,8	64,4	59,1
Можливість користуватися платними медичними та оздоровчими послугами для всієї сім'ї	56,8	52,2	63,7
Наявність заощаджень (депозитні вклади в банку; володіння цінними паперами; нерухомість, що приносить дохід тощо)	54,2	51,0	56,3
Наявність страхових полісів (медичного, пенсійного, страхування життя)	43,5	41,9	43,1
Робота, що відповідає кваліфікації та відповідно оплачується	42,7	37,0	46,6
Автомобіль	42,0	37,2	44,3
Можливість користуватися платними освітніми послугами для всієї сім'ї	41,9	37,4	46,3
Власна справа (бізнес)	34,9	39,8	23,1
Комфортне житло	34,6	26,2	42,6
Заміський будинок (дача)	32,7	30,5	29,7
Наявність вільного часу	22,7	25,2	14,9
Користування кредитами (на житло, авто тощо)	19,8	16,5	17,1
Наявність інноваційних засобів комунікації і праці (комп'ютер, Інтернет тощо)	16,4	8,9	24,3
Предмети тривалого користування (побутова техніка, меблі тощо)	7,8	3,3	11,4

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Які характеристики та якості Вам властиві?* % опитаних			
	Усі опитані	Середній клас	Нижчий клас
Законослухняність	79,3	77,2	80,6
Самоповага, почуття власної гідності	74,5	74,2	72,0
Терпимість, повага до інших	69,3	67,5	72,0
Прагнення добробуту за рахунок власної праці	61,5	66,9	50,6
Здоровий спосіб життя	58,5	62,8	51,4
Упевненість у собі і своїх силах, розрахунок насамперед на себе, а не на соціальну допомогу з боку держави	51,1	58,9	37,7
Високий культурний рівень	42,7	50,6	29,4
Рациональні потреби, відсутність прагнення до розкошів, демонстрації власної зверхності над іншими	39,9	38,8	40,3
Прагнення до професійної самореалізації, неперервної самоосвіти, самовдосконалення, підвищення кваліфікації	35,7	42,5	19,7
Прагнення забезпечити хорошу освіту дітей (внуків), навчити їх вести здоровий спосіб життя та постійно підвищувати свій освітній і культурний рівень	34,4	38,4	26,9
Високий рівень освіти	31,8	44,7	15,1
Професійна належність до працівників нефізичної праці (інтелігенції, управлінців та ін.)	29,0	42,7	9,7
Прихильність до демократичних цінностей і готовність їх захищати, в т.ч. від свавілля держави	27,0	27,0	22,0
Громадянська активність	22,8	24,6	16,6
Готовність до змін (постійного місця проживання, місця роботи, професії тощо)	16,2	18,1	11,4

* Респондентам пропонувалося відзначити не більше п'яти прийнятних варіантів відповіді.

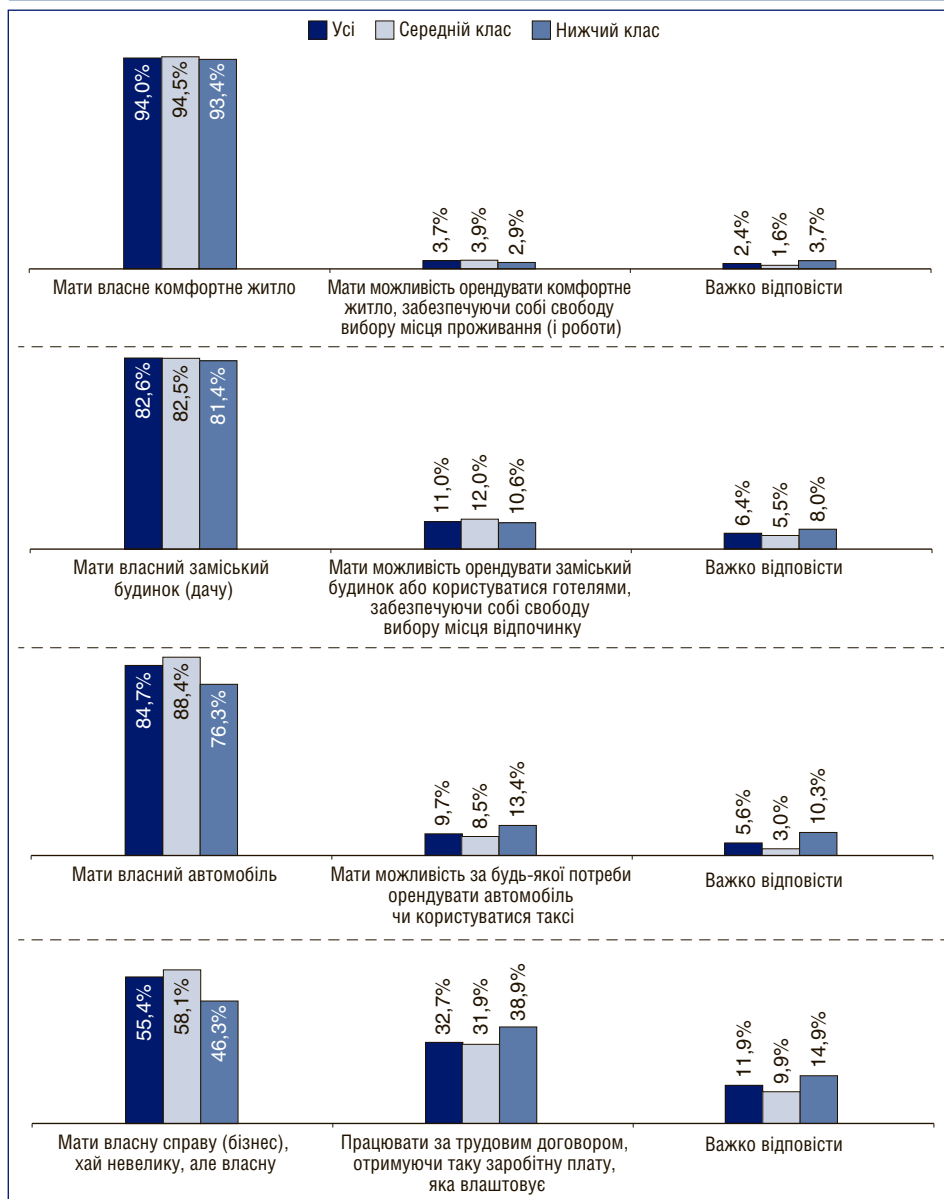
Яких якостей і характеристик Вам бракує?* % опитаних			
	Усі опитані	Середній клас	Нижчий клас
Прагнення забезпечити хорошу освіту дітей (внуків), навчити їх вести здоровий спосіб життя та постійно підвищувати свій освітній і культурний рівень	37,8	36,8	41,4
Високий рівень освіти	29,6	28,5	30,0
Упевненість у собі і своїх силах, розрахунок насамперед на себе, а не на соціальну допомогу з боку держави	22,9	18,3	29,7
Прагнення до професійної самореалізації, неперервної самоосвіти, самовдосконалення, підвищення кваліфікації	22,3	23,0	21,7
Професійна належність до працівників нефізичної праці (інтелігенції, управлінців та ін.)	20,4	18,5	19,1
Високий культурний рівень	19,4	19,7	20,3
Громадянська активність	19,4	18,7	19,1
Готовність до змін (постійного місця проживання, місця роботи, професії тощо)	18,2	17,9	0,0
Прагнення добробуту за рахунок власної праці	17,5	15,0	20,9
Здоровий спосіб життя	16,5	14,4	20,6
Прихильність до демократичних цінностей і готовність їх захищати, в т.ч. від свавілля держави	15,2	15,7	14,6
Рациональні потреби, відсутність прагнення до розкошів, демонстрації власної зверхності над іншими	8,7	7,9	7,4
Терпимість, повага до інших	5,6	5,5	4,6
Самоповага, почуття власної гідності	5,3	5,1	6,9
Законослухняність	3,5	2,8	2,6

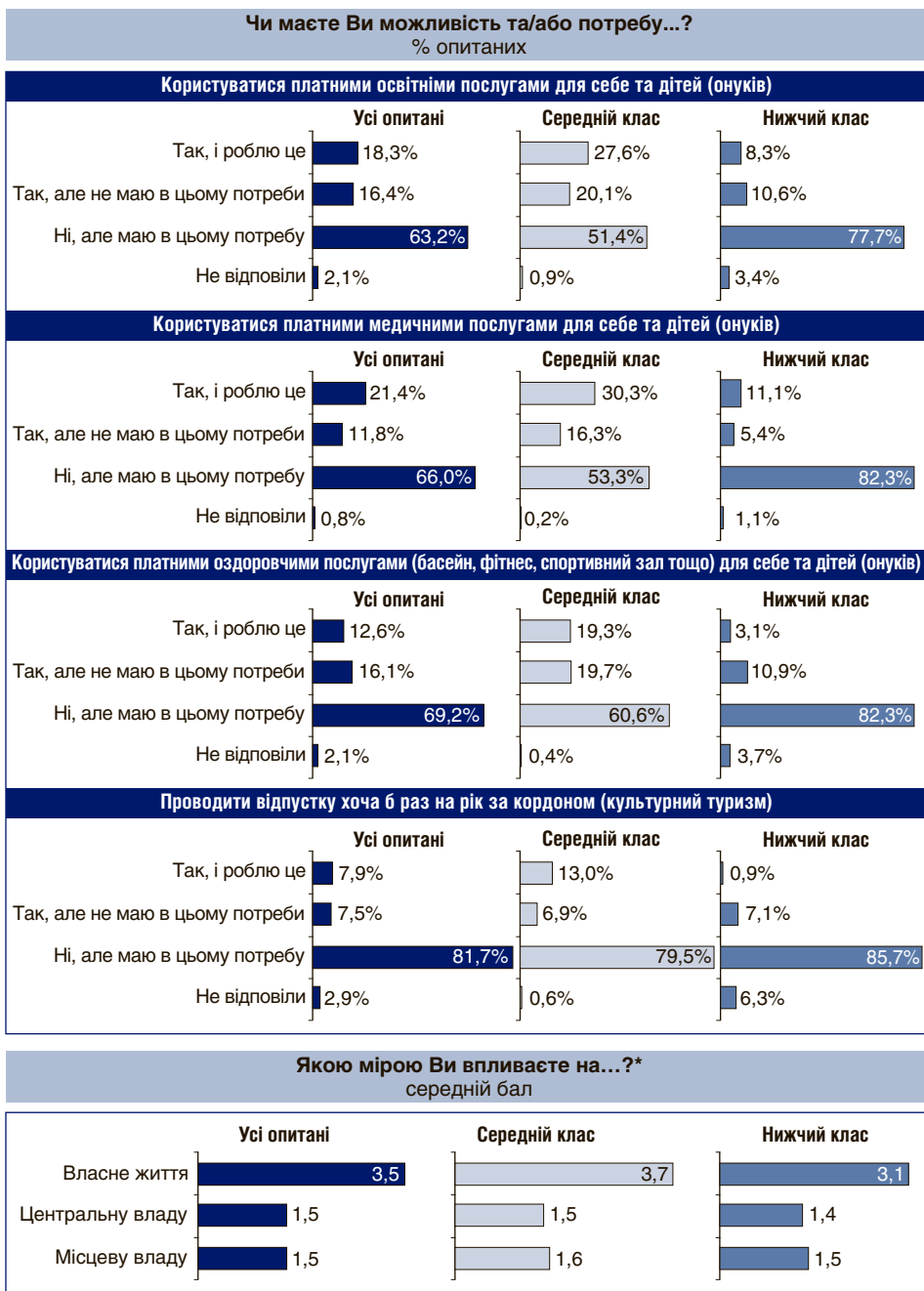
* Респондентам пропонувалося відзначити не більше п'яти прийнятних варіантів відповіді.

СУБ'ЄКТИВНИЙ СЕРЕДНІЙ КЛАС: МОЖЛИВОСТІ, НАВИЧКИ, ЗАОЩАДЖЕННЯ

Якій з кожної пари можливостей Ви віддали б перевагу?

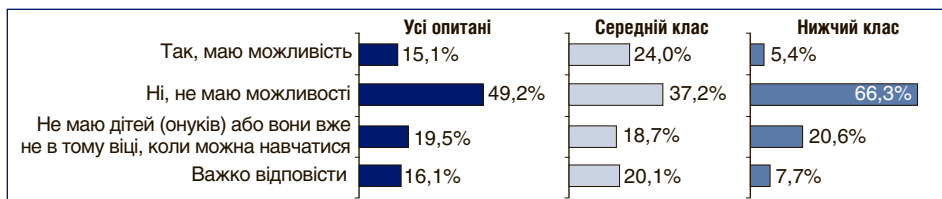
% опитаних

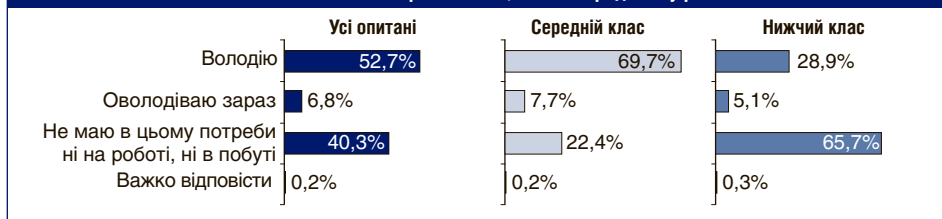
* За п'ятибальною шкалою від 1 до 5, де "1" означає, що зовсім не впливає, а "5" – сильно впливає.

Чи маєте Ви можливість дати хорошу освіту Вашим дітям або онукам?
% опитаних

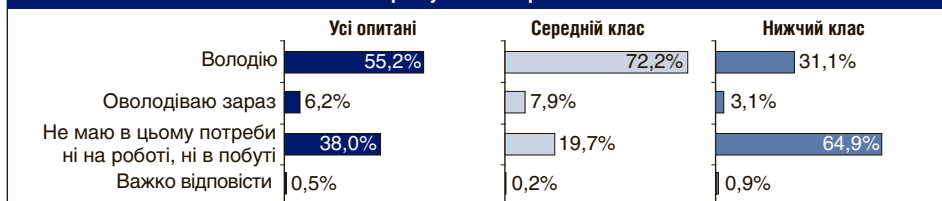

Чи володієте Ви навичками...?
% опитаних

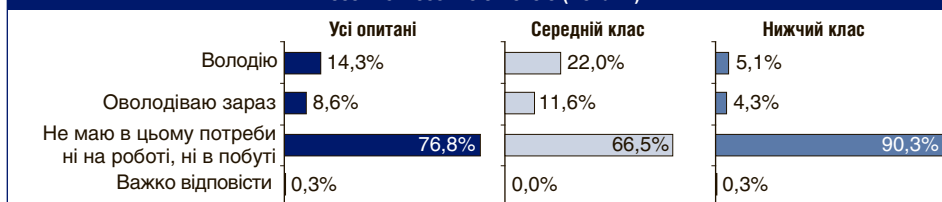
Роботи на комп'ютері не нижче, ніж на середньому рівні

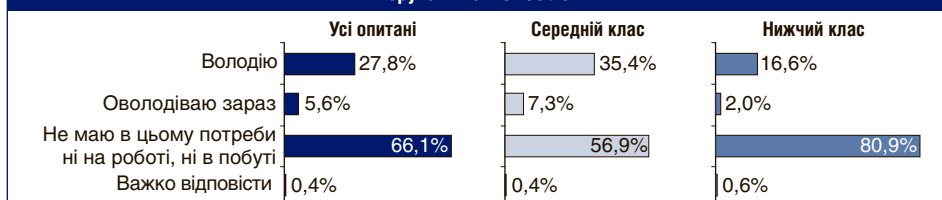
Користування Інтернетом

Роботи з іноземною мовою (мовами)

Керування автомобілем

Які із своїх досягнень упродовж останніх 10 років Ви можете відзначити? % опитаних			
	Усі опитані	Середній клас	Нижчий клас
Зробили дорогі покупки (меблі; побутову техніку тощо)	28,1	37,4	16,3
Покращили житлові умови	21,5	26,6	16,3
Підвищили рівень освіти, кваліфікації, оволоділи іншою професією	20,5	26,8	9,4
Підвищили матеріальний рівень життя	20,5	29,3	9,7
Придбали автомобіль	13,4	17,9	8,0
Змінили місце роботи чи отримали підвищення	12,3	15,7	6,9
Побували за кордоном	7,8	12,2	0,9
Змінили місце проживання (переїхали до міста або до іншого району чи області)	5,4	7,1	4,3
Оволоділи іноземною мовою	3,8	5,5	1,1
Започаткували власну справу (бізнес)	2,7	4,3	0,0
Інше	12,5	5,7	23,4
Важко відповісти	23,5	15,7	32,3

Які дії Ви схильні вчинити в першу чергу в тому випадку, якщо Ваш дохід не дозволяє задовольняти потреби Вашої сім'ї? % опитаних			
	Усі опитані	Середній клас	Нижчий клас
Шукати додаткову роботу	28,7	33,9	22,3
Знизити потреби	23,2	23,2	25,1
Шукати іншу роботу	12,9	14,2	9,4
Вимагати допомоги від держави	5,5	2,6	11,7
Вимагати у керівництва підвищення зарплати	3,4	3,5	3,7
Заснувати власний бізнес	3,3	3,7	2,6
Удатися до політичних форм протесту	1,7	1,4	1,4
Емігрувати	1,2	1,8	0,6
Здобувати гроші, порушуючи закон	0,8	0,8	0,6
Важко відповісти	19,4	14,8	22,6

Якщо Ви втратите джерело доходу, на який час Вам вистачить Ваших заощаджень?
% опитаних

Як найбільш вигідно й безпечно зберігати заощадження?
% опитаних

СУБ'ЄКТИВНИЙ СЕРЕДНІЙ КЛАС: ТОЛЕРАНТНІСТЬ, СТАВЛЕННЯ ДО ІНШИХ

Як би Ви поставилися до того, що до
Вашої сім'ї, наприклад, через одруження
Ваше чи Ваших дітей (або внуків) ввійшов би...

% опитаних

Представник вищого класу

	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Позитивно	55,7	57,7	49,7
Негативно	5,0	3,7	6,6
Байдуже	29,0	29,7	30,9
Важко відповісти	10,3	8,9	12,9

Представник середнього класу

	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Позитивно	65,4	66,5	62,9
Негативно	0,5	0,0	0,6
Байдуже	28,3	28,7	29,7
Важко відповісти	5,7	4,8	6,9

Представник нижчого класу

	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Позитивно	24,3	22,4	28,3
Негативно	20,2	21,5	17,4
Байдуже	34,7	36,0	36,6
Важко відповісти	20,9	20,1	17,7

Носій іншої культури

	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Позитивно	21,4	19,7	20,9
Негативно	17,6	15,7	21,4
Байдуже	37,3	42,5	33,4
Важко відповісти	23,7	22,2	24,3

Прихильник іншої Церкви або релігії

	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Позитивно	12,1	13,0	12,3
Негативно	25,0	24,4	26,9
Байдуже	37,9	38,0	36,3
Важко відповісти	25,0	24,6	24,6

Носій іншої мови

	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Позитивно	20,5	20,3	18,6
Негативно	16,4	12,8	22,6
Байдуже	44,4	50,8	37,1
Важко відповісти	18,7	16,1	21,7

Громадянин іншої держави

	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Позитивно	25,5	25,0	23,7
Негативно	12,9	8,1	19,1
Байдуже	41,0	47,2	34,9
Важко відповісти	20,6	19,7	22,3

Житель міста

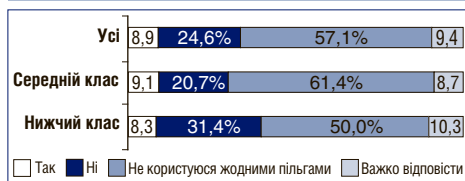
	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Позитивно	50,0	47,6	52,3
Негативно	0,2	0,4	0,0
Байдуже	43,8	45,9	42,0
Важко відповісти	6,0	6,1	5,7

Житель села

	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Позитивно	36,7	32,9	41,4
Негативно	6,1	6,9	4,3
Байдуже	47,3	49,4	45,7
Важко відповісти	9,8	10,8	8,6

Чи готові Ви відмовитися від частини пільг,
якими Ви наразі користуєтеся (субсидії,
безкоштовний проїзд у транспорті,
соціальні виплати тощо),
заради соціальної справедливості?

% опитаних

Справедливими чи не справедливими є
такі види соціальної нерівності?

% опитаних

Нерівність житлових умов залежно від фінансових можливостей

	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Справедливо	37,3	43,7	29,7
Несправедливо	49,3	44,1	55,7
Важко відповісти	13,4	12,2	14,6

Різна якість освіти, залежно від фінансових можливостей батьків

	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Справедливо	11,3	14,6	7,4
Несправедливо	82,1	78,0	88,0
Важко відповісти	6,6	7,3	4,6

Різна якість медичного обслуговування, залежно від фінансових можливостей

	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Справедливо	7,5	9,3	6,6
Несправедливо	85,8	83,7	88,0
Важко відповісти	6,6	6,9	5,4

Нерівна оплата праці, залежно від характеру праці, міри відповідальності на робочому місці, необхідності вищої освіти

	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Справедливо	59,2	63,6	56,0
Несправедливо	31,7	27,8	36,0
Важко відповісти	9,1	8,5	8,0

Нерівні розміри пенсій, залежно від характеру праці і тривалості трудового стажу

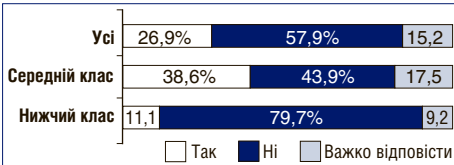
	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Справедливо	56,8	62,2	50,9
Несправедливо	34,3	28,3	42,3
Важко відповісти	8,9	9,6	6,9

Нерівні розміри пенсій, залежно від статусу державного службовця, депутата тощо

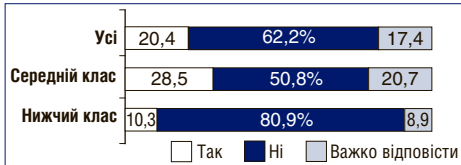
	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Справедливо	14,5	15,9	8,3
Несправедливо	73,1	70,3	81,4
Важко відповісти	12,5	13,8	10,3

СУБ'ЄКТИВНИЙ СЕРЕДНІЙ КЛАС: ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ЖИТТЯМ, СОЦІАЛЬНИМ СТАТУСОМ, БАЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ

Чи задоволені Ви своїм становищем у суспільстві?
% опитаних

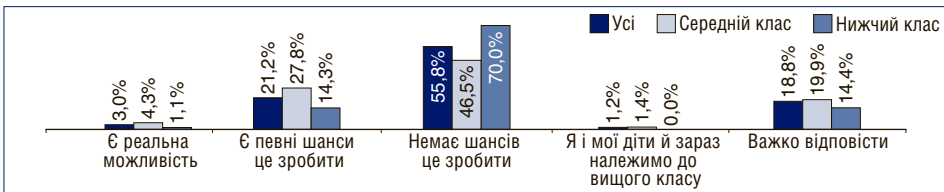
Чи бачите Ви свою соціальну перспективу зараз в Україні?
% опитаних

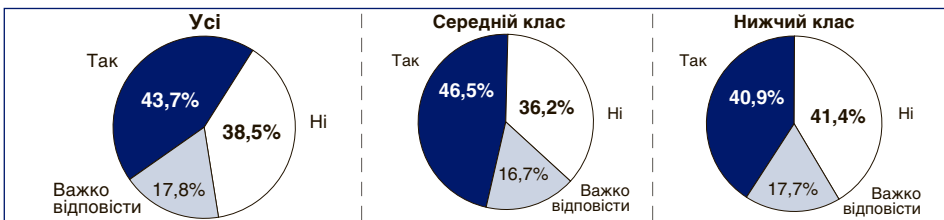
Які почуття частіш за все виникають у Вас, коли Ви думаєте про своє життя?
% опитаних

	Усі опитані	Середній клас	Нижчий клас
Надія на те, що життя поступово зміниться на краще	27,2	35,0	18,3
Почуття страху перед майбутнім	15,5	13,2	21,4
Тривога, передчуття погіршення, небажаних змін	13,7	8,9	15,7
Відчуття, що життя йде нормально	6,1	7,9	3,1
Особливо не замислююся над своїм життям, живу як доведеться	5,0	4,9	5,4
Незадоволеність життям	4,7	4,3	6,6
Роздратованість тим, що сьогоднішнє життя мене не влаштовує	4,4	4,1	4,9
Почуття впевненості в собі	3,9	6,1	0,9
Почуваю себе щасливою людиною	3,4	4,9	1,1
Відчуття відсутності вибору	2,8	1,8	4,6
Відчуття втрачених можливостей, надій, що не збулися	2,3	1,6	4,0
Відчуття безвиході	2,3	1,0	4,6
Утома від життя	1,9	0,6	3,4
Відчуття, що життя до мене несправедливе	1,1	0,4	1,7
Життя прожите марно	0,4	0,2	0,9
Заздрість до більш щасливих	0,1	0,0	0,3
Важко відповісти	5,4	5,2	3,1

Якби у Вас було бажання ввійти до вищого класу суспільства, то у Вас або у Ваших дітей є реальна можливість це зробити?
% опитаних

Чи хотіли б Ви, щоб Ваші діти жили і працювали за кордоном?
% опитаних

СУБ'ЄКТИВНИЙ СЕРЕДНІЙ КЛАС: ДОЗВІЛЛЯ

Як часто Ви робите наступне?
% опитаних

Читаєте художню літературу			
	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Ніколи	25,6	16,3	37,4
Кілька разів на рік	33,6	32,9	32,6
Один-два рази на місяць	17,8	20,3	16,0
Хоча б раз на тиждень	14,1	18,9	7,7
Майже щодня	8,9	11,6	6,3
Не відповіли	0,0	0,0	0,0

Читаєте спеціальну літературу			
	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Ніколи	37,6	28,3	53,4
Кілька разів на рік	20,9	20,1	19,1
Один-два рази на місяць	18,0	20,5	12,9
Хоча б раз на тиждень	16,5	21,1	11,7
Майже щодня	6,9	10,0	2,9
Не відповіли	0,0	0,0	0,0

Слухасте музику			
	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Ніколи	9,9	6,1	18,0
Кілька разів на рік	5,6	4,7	6,3
Один-два рази на місяць	11,7	12,6	11,1
Хоча б раз на тиждень	25,2	24,4	26,9
Майже щодня	47,4	52,2	37,7
Не відповіли	0,1	0,0	0,0

Граєте на музичних інструментах			
	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Ніколи	87,4	84,6	92,3
Кілька разів на рік	6,0	7,3	4,9
Один-два рази на місяць	2,4	3,7	0,9
Хоча б раз на тиждень	2,4	2,6	0,9
Майже щодня	1,5	1,6	0,9
Не відповіли	0,3	0,2	0,3

Дивитесь спортивні змагання			
	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Ніколи	37,2	31,9	48,9
Кілька разів на рік	18,1	19,5	14,6
Один-два рази на місяць	20,8	21,3	18,0
Хоча б раз на тиждень	17,0	19,5	13,4
Майже щодня	6,3	7,3	4,6
Не відповіли	0,5	0,4	0,6

Займаєтесь спортом			
	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Ніколи	62,0	50,8	77,1
Кілька разів на рік	11,5	13,4	8,6
Один-два рази на місяць	8,6	11,2	5,4
Хоча б раз на тиждень	10,7	14,2	6,0
Майже щодня	6,8	10,0	2,3
Не відповіли	0,4	0,4	0,6

Відвідуєте музеї і виставки			
	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Ніколи	69,9	59,3	84,9
Кілька разів на рік	25,6	33,5	14,0
Один-два рази на місяць	3,7	5,7	0,9
Хоча б раз на тиждень	0,6	0,8	0,0
Майже щодня	0,1	0,2	0,0
Не відповіли	0,4	0,4	0,3

Відвідуєте театри			
	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Ніколи	73,7	64,0	87,1
Кілька разів на рік	23,1	30,7	12,3
Один-два рази на місяць	3,0	4,7	0,6
Хоча б раз на тиждень	0,1	0,2	0,0
Майже щодня	0,1	0,2	0,0
Не відповіли	0,1	0,2	0,0

Відвідуєте кінотеатри			
	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Ніколи	66,3	54,3	83,7
Кілька разів на рік	25,2	33,9	13,4
Один-два рази на місяць	7,3	10,2	2,0
Хоча б раз на тиждень	0,9	1,2	0,9
Майже щодня	0,1	0,2	0,0
Не відповіли	0,1	0,2	0,0

Відвідуєте дискотеки, нічні клуби тощо			
	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Ніколи	79,8	72,4	92,0
Кілька разів на рік	11,8	16,3	4,3
Один-два рази на місяць	6,5	8,7	2,9
Хоча б раз на тиждень	1,3	1,8	0,6
Майже щодня	0,2	0,4	0,0
Не відповіли	0,4	0,4	0,3

Ходите в гості або приймаєте гостей			
	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Ніколи	5,6	2,6	9,1
Кілька разів на рік	26,2	18,5	36,0
Один-два рази на місяць	45,9	50,6	40,3
Хоча б раз на тиждень	20,2	25,2	13,7
Майже щодня	1,7	2,8	0,3
Не відповіли	0,3	0,2	0,6

Проводите вільний час на природі			
	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Ніколи	7,8	4,3	13,7
Кілька разів на рік	23,7	18,7	29,1
Один-два рази на місяць	33,4	39,2	23,4
Хоча б раз на тиждень	17,7	23,4	12,0
Майже щодня	16,7	14,0	20,6
Не відповіли	0,7	0,4	1,1

Проводите вільний час у походах по магазинах, ринках тощо			
	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Ніколи	7,2	5,5	10,3
Кілька разів на рік	10,4	9,3	12,0
Один-два рази на місяць	29,9	31,1	27,7
Хоча б раз на тиждень	41,2	38,4	41,7
Майже щодня	11,1	15,4	8,3
Не відповіли	0,2	0,2	0,0

Вийжджаєте за межі Вашого населеного пункту			
	Усі	Середній клас	Нижчий клас
Ніколи	13,1	8,1	22,6
Кілька разів на рік	33,6	31,7	33,7
Один-два рази на місяць	29,5	32,5	26,0
Хоча б раз на тиждень	16,8	18,3	13,4
Майже щодня	6,7	8,9	4,3
Не відповіли	0,3	0,4	0,0